

DZIEDZICTWO ARCHITEKTONICZNE

Badania cyfrowe bazyliki kolegiackiej
w Grudziądzu

2024

DZIEDZICTWO ARCHITEKTONICZNE

Badania cyfrowe bazyliki kolegiackiej
w Grudziądzu

Ewa Łużyniecka
Franciszek Hackemer

Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej
Wrocław 2024

Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

Redaktor serii wydawniczej:
prof. dr hab. Ewa Łużyniecka

Recenzenci:
prof. dr hab. Aleksander Piwek
dr hab. Robert Kunkel

Na okładce: głowica z hellenistycznej świątyni Artemidy w Sardes (Turcja) z ok. 300 r. n.e., ekspozycja Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, fot. E. Łużyniecka; skan rzutu kościoła w Grudziądzu, oprac. F. Hackemer

Opracowanie redakcyjne i korekta:
Dorota Rawa

Skład i łamanie:
Dominika Osadców-Będkowska

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej książki, zarówno w całości, jak i we fragmentach, nie może być reprodukowana w sposób elektroniczny, fotograficzny i inny bez zgody wydawcy i właścicieli praw autorskich.

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2024

Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej
Wybrzeże Wyspiańskiego 27, 50-370 Wrocław
<http://www.oficyna.pwr.edu.pl>
e-mail: oficwyd@pwr.edu.pl
zamawianie.ksiazek@pwr.edu.pl

ISBN 978-83-7493-274-5

https://doi.org/10.37190/DZAR_1_2024

Druk i oprawa:
beta-druk, www.betadruk.pl

Spis treści

Słowo wstępne	5
1. Wprowadzenie	5
2. Stan badań.....	6
3. Opis badań autorskich.....	10
4. Analiza źródeł ikonograficznych	10
5. Architektoniczne jednostki stratygraficzne.....	14
6. Fazy budowlane i datowanie.....	27
Podsumowanie	39
Bibliografia	41
Dokumentacja. Bazylika kolegiacka pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu.....	45
Aneks. Petrografia próbki skały pobranej z chrzcielnicy nr I znajdującej się w kościele pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu.....	109

Słowo wstępne

Obecna bazylika kolegiacka w Grudziądzu jest jednym z najpiękniej położonych kościołów farnych w Polsce (il. 1). Nic dziwnego, że od dawna przykuwała uwagę wielu badaczy. Mimo licznych publikacji dotyczących jej architektury wiele zagadnień nadal nie zostało rozpoznanych. Autorzy prezentowanego opracowania postanowili więc podjąć się próby ich wyjaśnienia. Niezwykle pomocne było użycie cyfrowych narzędzi pomiarowych, a także rejestrujących. Dzięki nowym technikom analiza architektury stała się bardziej wnikliwa i wieloaspektowa.

Badania kościoła prowadzono dwuetapowo. Na pierwszym etapie w latach 2013–2014 brali udział studenci Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej. Do analiz powrócono w 2023 r.

Publikację, którą oddajemy do rąk Czytelników, podzielono na dwie zasadnicze części. W pierwszej zaprezentowano stan badań, opis prac własnych, fazy budowlane z ich datowaniem oraz podsumowanie. W części drugiej zamieszczono dokumentację z przeprowadzonych prac zawierającą najważniejsze źródła ikonograficzne, pomiary cyfrowe i opracowania wektorowe oraz fotografie. Opracowanie jest zakończone Aneksem dotyczącym badań petrograficznych.

Il. 1. Fragment zachodniej panoramy Grudziądza z widocznymi spichlerzami i wieżą kościoła pw. św. Mikołaja Biskupa (stan z 2014); fot. E.Ł.

Inicjatorem opisywanych badań był dr Paweł Grochowski, a mogły się one odbyć dzięki przychylności i pomocy ks. proboszcza kan. Dariusza Kunickiego. Autorzy składają serdeczne podziękowania za pomoc i wsparcie w prowadzeniu prac.

1. Wprowadzenie

Bazylika kolegiacka pw. św. Mikołaja Biskupa usytuowana jest w Grudziądzu, mieście położonym nad Wisłą na terenie ziemi chełmińskiej (il. 2). Podczas lokowania miasta w 2. poł. XIII w. wykorzystano

Il. 2. Grudziądz: 1 – położenie miasta na terenie ziemi chełmińskiej (Wiewióra, 2016, s. 38), 2 – rekonstrukcja rozplanowania miasta w średniowieczu wg: (MG IK/2): A – kościół św. Mikołaja Biskupa, B – zamek wg: (Kajzer i in., 2001), C – rynek z ratuszem, D – kościół św. Ducha ze szpitalem, E – brama Toruńska, F – brama Boczna, G – brama Łasińska; oprac. E.Ł.

warunki terenowe. Najstarsza osada została posadowiona na skarpie rozciągającej się między dwoma wzniesieniami – Górą Zamkową na północy i Kępą Strzemięcińską na południu. Szczyt skarpy do dziś wznosi się na tyle wysoko nad lustrem Wisły, że zabezpiecza przed wylewami. Od południa miasto ograniczała głęboka dolina z potokiem uchodzącym do Wisły, a od wschodu tereny podmokłe.

Przez wiele stuleci główną dominantą otoczenia był zamek krzyżacki zbudowany prawdopodobnie w latach 1233–1299 na miejscu grodu (Wiewióra, 2016, s. 50–59). Średniowieczne miasto rozplanowano na południe od zamku w kształcie wydłużonego prostokąta (Frycz, 1960) i otoczono podwójnym murem obronnym z 10 wieżami, tzw. parchamem i bramami. Od strony Wisły mur był pojedynczy i w ciągu XIV w. zastąpiono go wysokimi spichlerzami. Miasto podzielono na 18 bloków (w tym dwa zajęte przez budowle kościelne). Na środku rynku znajdował się ratusz potwierdzony historycznie w 1380 r. zlokalizowany prawdopodobnie w miejscu dawnego domu kupieckiego. Blok na północny zachód od rynku zajmował badany przez nas kościół parafialny pw. św. Mikołaja Biskupa z przyległym cmentarzem. Drugi z kościołów miejskich pw. św. Ducha ze szpitalem znajdował się w południowo-zachodnim kwartale. W XIV wieku został on połączony administracyjnie z kościołem św. Mikołaja, a szpital prawdopodobnie zlikwidowano.

W czasach nowożytnych zasadniczy przebieg ulic nie uległ zmianie. Po pożarze miasta w 1659 r. benedyktynki zajęły kwartały południowo-zachodnie, a w XVII w. jezuita zbudowali kolegium z kościołem na północ od kościoła św. Mikołaja. W czasie okupacji szwedzkiej nastąpiło usypanie fortyfikacji ziemnych. Pierwsza zasadnicza zmiana miała miejsce po pruskim zaborze Grudziądza w 1772 r., gdy częściowo rozebrano mury zamku, później miasto rozbudowywało się w kierunku północnym i południowym.

Mimo zniszczeń wojennych w mieście zachowało się wiele zabytkowych budowli, do których należy bazylika kolegiacka pw. św. Mikołaja.

2. Stan badań

Fara św. Mikołaja była przedmiotem zainteresowania badaczy już w XIX w. Rozległy fragment swojego ogólnego opracowania na temat historii ziemi grudziądzkiej poświęcił jej Xaver Froelich. Badacz rozważania oparł na zachowanej relacji powizytacyjnej kan. Strzesza z lat 1671–1672, analizie

ryciny Erika J. Dahlberga z 1656 r. oraz własnych badaniach terenowych. Na podstawie archiwaliów autor dotarł do kilku dat dotyczących kościoła. Podaje m.in., że pierwszy kościół stanowił fundację rycerską, a na własność miasta przeszedł dopiero po zniszczeniach w pożarze w 1341 r. Informację o uszkodzeniach kościoła w tej katastrofie zaczerpnął z zachowanego listu rady miejskiej do gdańszczan, w którym została zawarta prośba o wsparcie odbudowy świątyni w formie dostawy wapna. Autor przywołał również rok 1612 – wtedy miała spłonąć wieża kościoła oraz 1667, kiedy rozebrano kaplicę Działyńskich. Kwestia chronologii budowy została opisana lakonicznie, ze wskazaniem na „starsze” prezbiterium i przebudowę korpusu w XVI w. (za: Zasugerował również, że stosunkowo duża grubość filarów wskazuje na pierwotnie większe wymiary kościoła. Opracowanie zawiera także skrótowy opis uposażeń kościoła oraz listę jego znanych proboszczów (Froelich, 1868, s. 112–114).

W końcu XIX w. Johann Heise zamieścił informacje na temat fary pw. św. Mikołaja w części swojej szerszej pracy poświęconej sztuce i architekturze okolic Grudziądza. Opracowanie zawiera zwięzły opis stanu technicznego obiektu z 1894 r. i precyzyjny opis form budowli. Uwagę zwraca pierwsza w literaturze próba określenia kompletnej chronologii budowy kościoła. Badacz stwierdził, że budowę rozpoczęto od prezbiterium, które zostało ukończone i zamknięte od zachodu ścianą noszącą blendową dekorację. Rozpoczęcie budowy wyznaczył na lata po 1286 r. Zasugerował także, że świątynia powstawała jednocześnie z toruńskim kościołem pw. św. Jakuba. Do wznoszenia korpusu według Heisego przystąpiono natychmiast po ukończeniu prac nad chórem. Początkowo miał on mieć inną formę, co argumentował odmiennością dekoracji filarów od pozostałych elementów wnętrza (Heise, 1894, s. 33). Czas budowy korpusu został określony na 1. poł. XIV w. Autor zauważył również późniejszą metrykę ostatniego – wschodniego przesła zakrystii. Czas zamurowania północnego wejścia do części nawowej określił na połowę XVII w. (Heise, 1894, s. 37, 38). Istotne wydaje się także stwierdzenie, że dachy prezbiterium i zakrystii były początkowo wyższe, na co wskazywać miały negatywy połączeń dachowych w ścianie szczytowej korpusu. Z kolei pierwotną wysokość dachu części nawowej Heise określił jako mniejszą od istniejącej. Wskazał również na niemożność określenia, czy przed wizytacją kanonika Strzesza (1671) wieża została ukończona, a następnie zniszczona, czy też nigdy nie wzniesiono jej do końca. Przytoczony został także spis wyposażenia kościoła ze zdawkową informacją na temat chrzcielnicy. Johann Heise odnotował jako pierwszy obecność w elewacji zachodniej terakotowych figur (czterech) i zdobionych kształtek ceramicznych oraz wapiennych zworników sklepiennych, które datował jeszcze na średniowiecze (Heise, 1894, s. 37). Według niego pochodzą one z rozebranych części zamku i zostały użyte wtórnie przy wznoszeniu wieży.

Przed drugą wojną światową temat kościoła poruszył ks. Józef Mańkowski. W swojej pracy uwzględnił rozwarstwienie chronologiczne, w pewnym stopniu zbieżne z poglądami Heisego. Zgodził się z pierwszeństwem budowy chóru, jej początek jednak łączył z rokiem 1299 i rozpoczęciem wznoszenia zamku przez Krzyżaków. Co więcej, autor zasugerował istnienie w tym miejscu wcześniejszego – drewnianego kościoła, którego relikty się nie zachowały. Badacz zgodził się również z tym, że budowę kościoła rozpoczęto w XIV w., ale według niego ukończona wtedy została jedynie nawa główna. Nawy boczne i wieża przynależą natomiast już do wieku XV (Mańkowski, 1928, s. 27). Istotna wydaje się również informacja o naprawach prezbiterium po zniszczeniach w 1659 r. w czasie potopu szwedzkiego. Mańkowski (za: Froelich, 1868, s. 114) powtórzył przypuszczenie o pierwotnie większych wymiarach korpusu. Streścił również historię kaplic kościelnych dziś już nieistniejących oraz wskazał na powtórne użycie cegieł z kaplicy Działyńskich przy kończeniu budowy wieży w 1795 r. Co ważne, w opracowaniu była też po raz pierwszy wzmiankowana gruntowna renowacja kościoła w 1896 r. Badacz zgodził się również z Heisem w sprawie terakotowych figur, zworników i ceramicznych kształtek elewacji zachodniej, sugerując, że mogą one pochodzić z kaplicy zamkowej rozebranej w latach 1796–1804 (Mańkowski, 1928, s. 34–36).

Po 1945 r. kościół pw. św. Mikołaja Biskupa stał się obiektem zainteresowania Jerzego Frycza. W artykule poświęconym urbanistyce Grudziądza zamieścił zwięzły harmonogram historii świątyni, oparty na znanych źródłach pisanych (Frycz, 1960, s. 49). Oprócz tego, co istotniejsze ze względu na rozważania dotyczące architektury kościoła, badacz podjął próbę datowania poszczególnych jej części. Koniec budowy chóru określił na 1310 r. Za Froelichem powtórzył informację o przerwaniu

budowy korpusu po pożarze w roku 1345 lub 1341. Obecne sklepienia korpusu datował natomiast na koniec XV w. lub początek XVI. Wspominał też o trzech kaplicach: Michała Archanioła z XV w., Działyńskich, Kostków – obu wzniesionych w początkach XVI w. (Frycz, 1960, s. 49).

Istotne opracowanie dotyczące architektury kościoła pojawiło się dopiero w 1980 r. i stanowi fragment obszernej pracy Teresy Mroczko (1980). Podczas badania stratygrafii murów ustaliła ona całościową chronologię wznoszenia fary św. Mikołaja. Według niej pierwsza faza budowy to wzniesienie prezbiterium pierwotnie niższego o ok. 17 warstw cegieł. Podwyższenie chóru, dobudowa wieżyczki schodowej, założenie wypustów ścian czołowych korpusu oraz wzniesienie szczytu chóru autorka przypisała do drugiej fazy. Jednocześnie przypuszczała, że sklepienia sześciopolewe prezbiterium też należą do tego etapu budowy – datowała go na przełom XIII i XIV w. Do kolejnej fazy przypisała poszerzenie szczytu chóru, rozbudowę ścian czołowych, podwyższenie wieżyczki schodowej, budowę ścian arkadowych i obwodowych oraz wieży – datowanych na 1. poł. XIV w. Z kolei obecne sklepienia korpusu autorka oceniła jako wtórne, XV-wieczne, przynależne do czwartej fazy. Mroczko ponadto zwróciła uwagę na nieco archaiczne, rzadkie w regionie sklepienia sześciopolewe chóru, za analogię przywołując kościół cysterek w Mariensee. Z kolei sklepienia korpusu oceniła, że są wtórne, założone w miejscu pierwotnych, niższych. Całe założenie określiła „pseudobazyliką w czystej postaci”.

Kościółowi grudziądzkiemu Adam Soćko poświęcił część swojej pracy na temat założeń emporowych w państwie zakonu krzyżackiego. Poparł on wcześniejsze sugestie o pierwszeństwie części prezbiterialnej nad korpusem. Zauważył jednak, że proponowane przez Teresę Mroczko dwie fazy budowy chóru są raczej dwoma etapami w obrębie jednej fazy. Uważa, że brak widocznych śladów rozbudowy w zewnętrznym licu świątyni jest tego dowodem. Badacz stwierdził, że ciągłość i jednolitość artykulacji wnętrza chóru wskazuje na konsekwentną realizację przyjętego na samym początku projektu, w którym założono zrealizowaną formę sklepień. Według autora świadczy to o jednofazowości prezbiterium. Pewne ułomności murarskie konstrukcji objawiające się zbyt nisko w stosunku do łuków tarczowych osadzonymi żebrami i kapami sklepień badacz uznał za nieznaczący błąd przy wznoszeniu jednolitego stylistycznie obiektu (Soćko, 2005, s. 25). Datę początku wznoszenia prezbiterium badacz powtórzył po poprzednikach, czyli wskazał koniec XIII w. Do tej fazy zaliczył również emporę będącą, jego zdaniem, pod wyraźnym wpływem patronatu sprawowanego przez zakon krzyżacki. Cały chór porównał do części wschodniej kościoła pw. św. Jakuba w Toruniu (zgadza się z tym samym z Mańkowskim) i wskazał jako wspólną genezę stylową obu obiektów krzyżackie kaplice zamkowe (Malbork, Lochstedt). Soćko (2005, s. 27, 28) zwrócił przy tym uwagę na baldachimowy system służek spływających do posadzki, sześciokątne sklepienia czy podobieństwo zakrystii. Z kolei czas powstania korpusu wyznaczył na 2. ćw. XIV w. Według autora jego podpory miały mieć początkowo inny przekrój – analogiczny do zachodnich półfilarów łuku tęczowego (Soćko, 2005, s. 25, 26). Obiektem szczególnego zainteresowania badacza była empora chórowa. Jednoznacznie stwierdził, że była ona planowana od początku: jej otwory zostały wymurowane już w trakcie wznoszenia ścian obwodowych. Autor nie miał również wątpliwości, że projekt zawsze przewidywał dostęp do niej ze strychu, co pozwoliło na doświetlenie chóru oknami powyżej dachu nad zakrystią. Charakterystyczny i jedyny w całym obiekcie łuk oporowy znajdujący się między dwiema segmentami empory interpretował jako rozwiązanie mające umożliwić swobodny dostęp do nich ze strychu (Soćko, 2005, s. 27).

Najobszerniej na temat kościoła pw. św. Mikołaja wypowiadał się Marek Szajerka. W swojej publikacji z 2005 r. autor zawarł obszerny opis świątyni opracowany na podstawie własnych obserwacji, materiałów archiwalnych i dotychczasowej literatury przedmiotu. Przedstawił też swoją wizję rekonstrukcji dziejów kościoła: zasugerował, że był on pierwotnie „bazyliką emporową z westwerkem”, a część chórowa była ujęta „wieńcem kaplic” (Szajerka, 2005, s. 297). Ta forma, diametralnie inna od obecnej, miała zostać wtórnie ograniczona w wyniku zmiany funkcji kościoła z klasztornej na farną oraz redukcji zamiarów budowlanych po wielokrotnych pożarach (Szajerka, 2005, s. 297). O bazylikowym układzie przestrzennym pierwotnego kościoła świadczą według badacza odkryte na

strychu relikty okien. Istnienie masywu zachodniego tłumaczył obecnością arkadkowej dekoracji wnętrza wieży (ściana południowa na pierwszym piętrze). Dostrzegł w niej potencjalny relikwiarz elewacji zewnętrznej nieistniejącej już drugiej wieży w nawie południowej. Na ścianie zachodniej korpusu powyżej sklepień odnalazł destrukcję – zinterpretował go jako pachę sklepienia dawnej empory, do której wejście prowadziłyby od strony wieży przez niskie, istniejące do dzisiaj, przejście (Szajerka, 2005, s. 289). W narożniku południowo-wschodnim nawy głównej, również powyżej sklepień Szajerka zauważył relikty. Nazwał je „zwoznikami wałkowatego gurtu” i czasowo połączył ze służkami prezbiterium. W opracowaniu zawarł też informację o ponownym odkryciu wtórnie zamurowanej empory prezbiterium w 1945 r., niestety bez podania źródła (Szajerka, 2005, s. 292). Według badacza była ona pierwotnie trójkondygnacyjna. Cały kościół – chór i korpus – powstał w przekonaniu autora przed końcem XIII w. Relikty poprzedniego kościoła, który stał na tym miejscu przed wzniesieniem obecnej świątyni, istnieją według niego do dziś i są widoczne w zakrystii kościoła, na przykład w przyziemiu tego pomieszczenia. Zostały zinterpretowane jako pozostałość po portalu prowadzącym do krypty. Autor podejrzewał również, że we wnętrzu obecnych filarów mogą kryć się kolumny należące jeszcze do poprzedniej świątyni (Szajerka, 2005).

Ukazało się obszerne opracowanie Christofera Hermanna (2007) dotyczące średniowiecznej architektury na terenie Prus. Autor przedstawił rozwarstwienie rzutu kościoła w Grudziądzu – prezbiterium z zakrystią i wieżyczką wschodnią datował na lata 1300–1310, korpus nawowy na 3. ćw. XIV w., a dobudowę zakrystii na 4. ćw. XIV w.

W 2009 roku Marek Szajerka podjął również temat terakotowych figur i ceramicznych, zdobionych figuralnie kształtek z elewacji wieży. Zasugerował, że figury przedstawiające „Chrystusa Króla, Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz wodnika” są pozostałościami po XIII-wiecznym tympanonie, nie sprecyzował jednak, o jaki tympanon chodzi¹. Autor wskazał również, że zdobione figuralnie cegły mogą pochodzić z czasów biskupa Chrystiana. Powołał się na ich podobieństwo do zdobień pojawiających się na zamku w Malborku oraz w kościele pw. św. Jakuba w Sandomierzu. Według badacza kształtki te noszą przedstawienia znaków zodiaku (Szajerka, 2009).

W opracowaniu z 2018 r. Marek Szajerka podjął kolejną próbę ustalenia chronologii wznoszenia kościoła. Na podstawie własnych obserwacji i „datacji ewolucyjnej” przyjął, że jako pierwsze powstały dolne partie wieży (nazywane przez badacza „baptysterium”), a także korpus. Według autora budowę przerwano w połowie XIII w. i nigdy nie ukończono w zgodzie z pierwotnym projektem. Wskazał również, powołując się na słowa Antoniego Pawłowskiego², na wtórny charakter sklepienia prezbiterium, które w pierwotnej formie miało być wyższe (Szajerka, 2018, s. 2, 3).

Należy też tu przytoczyć obszerny artykuł Piotra Bireckiego dotyczący dziejów kościoła. Poza dokładnym – opartym na dotychczasowej literaturze przedmiotu, analizie źródeł pisanych i ikonografii – przedstawieniem historii parafii autor wysunął hipotezę, jakoby obecny kościół stanowił trzecią świątynię powstałą w tym miejscu (Birecki, 2016, s. 116). Według niego pierwsza pochodziła z XI w. i była częścią osady Gródek założonej w 1058 r. w miejscu dzisiejszego Grudziądza. Druga miała służyć biskupowi Chrystianowi jako katedra. Birecki za Szajerką powtórzył przypuszczenie, że obecna świątynia nosi w sobie relikty poprzedniej, również murowanej. W opracowaniu znajduje się także krótki opis działań regotycyzujących z końca XIX w. (Birecki, 2016).

---

1 Temat został przez Szajerkę podjęty jeszcze raz w artykule dotyczącym portalu z Zamku Wysokiego w Grudziądzu, w którym informacja nt. tympanonu została doprecyzowana (Szajerka, 2018, s. 3). Warto w tym miejscu przytoczyć jeszcze opracowanie Teresy Tylickiej – figury, dekorowane cegły i wapienne zwozniki z elewacji wieży autorka łączyła bezpośrednio z rozebraną kaplicą zamkową w Grudziądzu (Tylicka, 2012, s. 91). Przytacza również odpowiednią ikonografię, stan badań oraz zapiski źródłowe. Należy zauważyć, że dwie figury zostały najpewniej zniszczone podczas wojny. W swoich opracowaniach J. Heise (1894) i J. Mańkowski (1928) mówią bowiem o czterech figurach, podczas gdy obecnie istnieją tylko dwie z nich.

2 Autor nie podaje źródła tej informacji w literaturze. Być może pochodzi ona z prywatnej rozmowy badacza.

3. Opis badań autorskich

Przedmiotem opracowania był kościół parafialny pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu. Celem podstawowym stała się próba weryfikacji dotychczasowych poglądów na temat przeobrażeń architektury omawianego obiektu, jej cech formalnych i technologicznych oraz chronologii. Zakres czasowy opracowania objął okres od początku powstania świątyni aż po czasy współczesne, czyli okres od XIII do XXI w.

Badania kościoła prowadzono na dwóch etapach. Na etapie pierwszym w latach 2013–2014 skoncentrowano się na wstępnych pracach rozpoznawczych. Były one realizowane przez zespół złożony ze studentów Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej (dalej: zespół WAPWr). Wykonano inwentaryzację budulca i opracowano szkice rzutów i przekrojów, które posłużyły do przygotowania koncepcji projektowych.

Drugi etap przebiegał w 2023 r. Wówczas badania architektoniczne prowadzili autorzy. Istotnym uzupełnieniem prac stały się analizy chrzcielnic: stylistyczne prowadzone przez ks. prof. Janusza Nowińskiego i petrograficzne wykonane przez dr. Wojciecha Barta.

W czasie badań stosowano różne metody badawcze. Tradycyjnie punktem wyjściowym były kwerendy bibliograficzne i kartograficzne. Podstawowy element prac badawczych stanowiły terenowe badania *in situ* – na początku wykonano serwis fotograficzny. Powstały zestawy zdjęć stanowiących podstawę późniejszej inwentaryzacji obiektu metodą fotogrametrii cyfrowej. Udokumentowane za pomocą tego narzędzia zostały: bryła kościoła od zewnątrz, szereg kluczowych partii wnętrza (strychy korpusu i prezbiterium, ściany chóru), wszystkie trzy chrztelnice. Fotografie wykonywano z ziemi przy użyciu aparatu cyfrowego (DSLR) i z lotu ptaka z wykorzystaniem drona. Następnie zestawy zdjęć posłużyły za bazę obliczeń w programie Agisoft Metashape Professional, którego algorytmy umożliwiły wygenerowanie na ich podstawie chmury punktów, gęstej chmury punktów, modelu siatkowego oraz tekstur. Przygotowane w ten sposób trójwymiarowe modele cyfrowe stanowiły precyzyjną dokumentację obiektu zawierającą informację o jego kształcie, wymiarze i kolorystyce. W kolejnym kroku z zastosowaniem programów CloudCompare oraz Blender wygenerowano płaskie grafiki rastrowe pozbawione perspektywy (ortomozaiki) przedstawiające elewacje, rozwinięcia ścian wewnętrznych czy przekroje przez kościół. Były one razem z pomiarami i szkicami wykonanymi podczas badań terenowych podstawą do opracowania inwentaryzacji obiektu w środowisku CAD. Uzyskane w ten sposób rysunki posłużyły do dalszej analizy kościoła oraz przedstawienia wyników badań w formie graficznej.

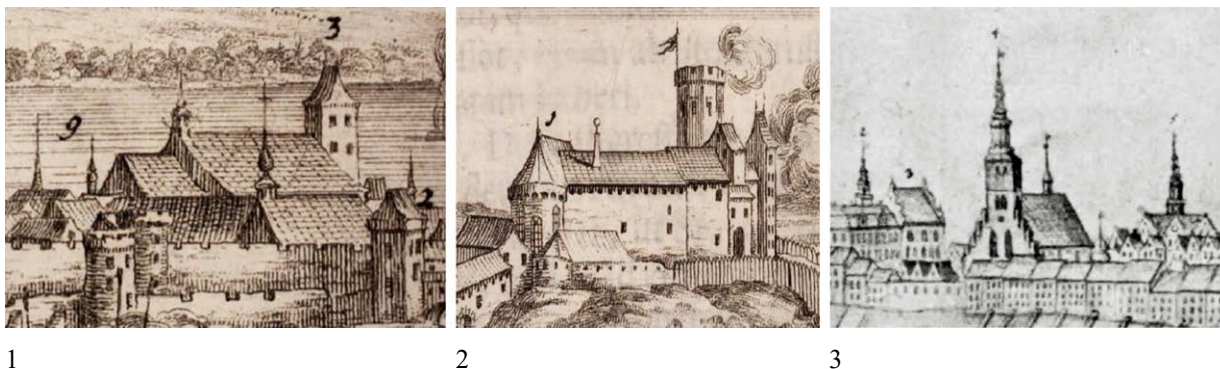
Podczas opisywania wyników prac terenowych wydzielano architektoniczne jednostki stratygraficzne (dalej: AJS). W omawianiu takiej jednostki jest istotne zarówno zestawienie tabelaryczne jej składowych, jak i część graficzna. W czasie opracowywania rekonstrukcji i datowania faz budowlanych posługiwano się metodami porównawczymi, typologicznymi, a także synchroniczno-historycznymi.

4. Analiza źródeł ikonograficznych

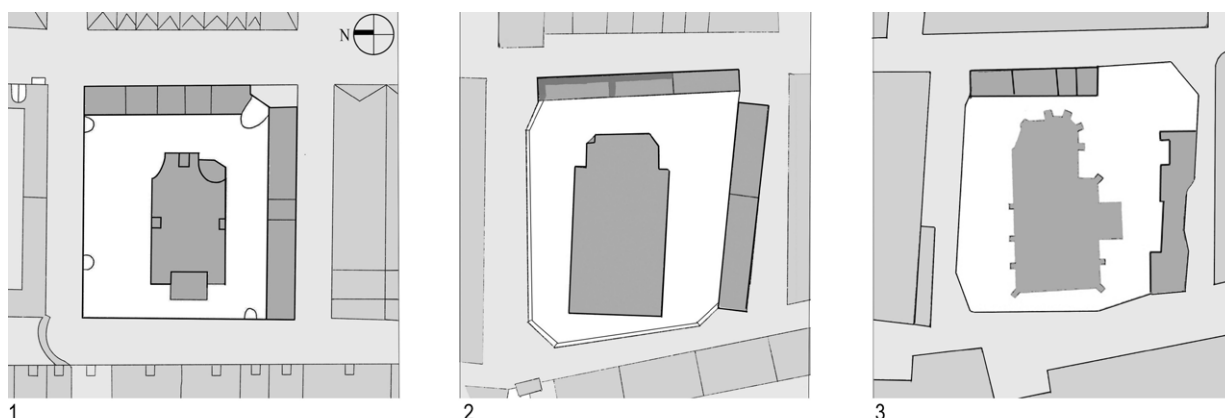
Źródła ikonograficzne dotyczące kościoła św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu były wielokrotnie publikowane i częściowo opisane. Mimo tego autorzy podjęli próbę dokonania ponownej ich analizy pod kątem przemian elementów architektonicznych świątyni.

Z bryłą kościoła można być może wiązać niewielki dolny fragment olejnego obrazu z początku XVII w., który przedstawia św. Mikołaja Biskupa. Nie da się wykluczyć, że na lewo od postaci świętego namalowano bramę Toruńską i za nią południowo-wschodnią część świątyni z dwoma wysokimi przybudówkami. Przybudówki są dwukondygnacyjne i zwieńczone trójkątnymi szczytami. Za kościołem w oddali widoczna jest zapewne sylweta zamku wzniesionego na wysoczyźnie.

Na rycinie ukazującej oblężenie Grudziądza w styczniu 1656 r. (il. 3: 1, 2) jej autor Erik Dahlberg przedstawił panoramę miasta z widokiem kościoła od strony północno-wschodniej (za: Pufendorf, 1696). Jego bryła była złożona z trzech zasadniczych części. Na wschodzie ukazano prezbiterium przykryte dwuspadowym dachem. W środkowej części narysowano wyższy od prezbiterium korpus

Il. 3. Widoki archiwalne Grudziądza: 1, 2 – od północnego wschodu wg ryciny Erika Dahlberga z 1656 r. (za: Pufendorf, 1696), 3 – od strony zachodniej wg ryciny Georga Friedricha Steinera z 1. poł. XVIII w. (Steiner, 1925)

Il. 4. Rzuty kościoła pw. św. Mikołaja na planach Grudziądza: 1 – 1772 r., przerys (za: MG IK/20), 2 – 1781 r., przerys (za: MG IK/5), 3 – 1897 r., przerys (za: MG IK/1272); oprac. F.H.

nawowy z widocznym fragmentem szczytu wschodniego i sygnaturką, którą wieńczył ostrosłupowy hełm. Okazałą północną połączyć dachu korpusu przedstawiono jako płaszczyznę lekko przełamaną w połowie długości. Masywną wieżę zachodnią natomiast jako bryłę dostawioną do naw (w rzeczywistości jest ona wtopiona w korpus). W ścianie północnej wieży narysowano otwory umieszczone na dwóch kondygnacjach i w dwóch osiach. Wyżej umieszczono trójkątny szczyt północny, a za nim podobny szczyt południowy – między szczytami rozpostarto dwuspadowy dach. W wierzchołkach szczytu umieszczono zapewne sterczyny.

Warto dodać, że na opisanej rycinie znajduje się także wizerunek zamku. Zwracają uwagę zwłaszcza kroksztyny, które stanowiły wsparcie dachu kaplicy zamkowej i innych części budowli. Panorama uzupełniono niewielkim planem miasta. Został on narysowany schematycznie i nie uwzględnia faktycznego kształtu działek i przebiegu ulic. Wszystkie linie schodzą się pod kątem prostym.

Widok kościoła od strony zachodniej poznajemy dzięki panoramie Grudziądza Georga Friedricha Steinera z 1. poł. XVIII w. (Steiner, 1925). Na niej trójkątny szczyt zachodni miał formę schodkową z czterema sterczynami po każdej stronie. Środkowa część szczytu przechodziła w dwukondygnacyjny, prostokątny masyw wieżowy z dwoma ostrołuczными oknami na każdej kondygnacji. Wysoki, dwuprzeczowy hełm wieży miał formę złożoną z cebulastej podstawy i latarni (il. 3: 3).

Wielu cennych informacji na temat omawianej świątyni dostarczyła także analiza planu miasta z 1772 r., sygnowanego literami „W.E” (MG IK/20). Według wykonującego rysunek działka z kościołem otoczona była zabudową z dwóch stron – wschodniej i południowej (il. 4: 1). W narożniku południowo-wschodnim znajdowała się brama główna prowadząca na teren przed kościołem. Od strony wschodniej znajdowało się pięć kamienic. Przy bramie, idąc od strony południowej, był wyszynk należący do parafii (*Probst Krug*),

dom dla biskupa wizytującego parafię (*Bischoff*), dzwonnika (*Gloster*) i kościelnego (*Dienner*). Na południu narysowano budynek mieszczący wikariat (*Vicarij*) i przede wszystkim plebanię (*Probsty*).

Na omawianym planie północna i zachodnia granica działki kościelnej została wyznaczona ogrodzeniem. W murze zachodnim umieszczono jedną bramę, a w północnej – dwie. Centralną część placu zajmował obrys kościoła. We wnętrzu części nawowej znajdował się opis budowli (*Pfarr Kirche*). Podpis (*Thurm*) widniał także we wnętrzu prostokąta przedstawiającego wieżę. W środkowej części korpusu rysownik umieścił również dwa kwadraty, które mogą symbolizować kruchty. Zostały one jednak umieszczone we wnętrzu korpusu, a nie na zewnątrz. Schematycznie nakreślono też część wschodnią. W środkowej części znajdowało się prezbiterium, zapewne z ołtarzem. Na południe od niego zlokalizowana była kaplica o rzucie nieregularnym, sięgająca do 2/3 długości prezbiterium. Na północ od ołtarza narysowano linię krzywą przypuszczalnie przedstawiającą północne przybudówki kościoła.

W odmienny sposób został przedstawiony obrys kościoła z 1781 r. (il. 4: 2), znany z planu Grudziądza wykonanego w 1910 r. przez Willego Giesego (MG IK/5). Część wschodnia świątyni jest prostokątem o uciętych narożnikach, w części zachodniej nie wyodrębniono ani krucht, ani wieży. Zabudowę działki kościelnej przedstawiono nieco odmiennie. Jej wschodnią stronę stanowiły trzy równej wielkości domy, a południową dwie kamienice. Mur ogrodzenia był w narożach działki ukośny, co sugerować może umieszczenie w tych miejscach furt.

Sto lat później na planie Grudziądza z 1897 r. obrys kościoła został przedstawiony szczegółowo i odpowiada dzisiejszemu rozplanowaniu (MG IK/1272). Na planie część wschodnia została narysowana z przyporami i dobudówkami północnymi. Przy południowej ścianie kościoła umieszczono kruchtę (il. 4: 3).

Wśród ikonografii z XIX w. dominują widoki ukazujące Grudziądz od północy z terenu zamku. Na najstarszej z tego okresu litografii F. Bilsa z 1837 r. wieża kościoła ma czterospadowy dach zwieńczony sygnaturką. Podobnie wygląda na widokach datowanych na późniejsze lata XIX w. (*Borussia...*, 1839; *Brandstätter*, 1855; *Voigt*, 1833).

W analogiczny sposób zostało przedstawione zwieńczenie wieży kościelnej na profesjonalnie wykonanej inwentaryzacji elewacji południowej kościoła powstałej zapewne w latach 90. XIX w. (APG 10). Analiza tego rysunku umożliwiła wyodrębnienie wielu różnic w stosunku do stanu obecnego. Jedną z nich jest występowanie cokołu we wschodnim przęśle nawy, obecnie niezachowanego. Odmienności dostrzeżono przede wszystkim w wypełnieniach okien – wszystkie okna nawy południowej zostały uzupełnione metalową konstrukcją z oszkleniem (obecnie szyby umieszczone są w kamiennych maswerkach). Oprócz tego dwa okna wschodnie są o połowę krótsze od dzisiejszych.

Przedstawione na opisywanej inwentaryzacji konstrukcje wnętrza okien prezbiterium różnią się także od dzisiejszych. W oknie zachodnim narysowano dwudzielny maswerk (dzisiaj jest trójdzielny), szklenie okna środkowego zostało osadzone na poziomych prętach (dzisiaj w tym miejscu jest dwudzielny maswerk), podobnie wypełniono okno wschodnie (dzisiaj jest tam trójdzielny kamienny maswerk). Okna w dolnej części były wówczas częściowo zamurowane: w elewacji bocznej do ok. 1/3 wysokości, w wielobocznym zakończeniu do ok. 4/5 wysokości (obecnie są przeszklone w całości).

Zamurowane częściowo okna prezbiterium z metalowymi i drewnianymi konstrukcjami szklenia są również widoczne na fotografii, zapewne z końca XIX w. (APG 4), ukazującej wnętrze z ołtarzem głównym kościoła, w całości otynkowane i pozbawione polichromii. Na pierwszym planie widnieje nieistniejący, masywny, trójlistny łuk tęczowy, wstawiony w wyższą od niego arkadę graniczącą z nawą główną. Został on osadzony na mocno wysuniętych impostach pilastrów. W najwyższym punkcie tęczy znajdował się krzyż, a po bokach ustawione były figury świętych. Za łukiem tęczowym widoczne są także sklepienia oparte na pojedynczych słupkach nadwieszonych z wyodrębnionymi głowicami (dzisiaj w tym miejscu są masywne wiązki kolumnienek).

Taki stan zachowania ukazują także ilustracje zamieszczone w pracy J. Heisego (1894). Trzeba przy tym dodać, że są to rysunki cechujące się dużą precyzją i znajomością wiedzy technicznej. Na przekroju poprzecznym wykreślonym przez przęsło zachodnie prezbiterium oraz zakrystię z wejściem (Heise, 1894, s. 495) można dostrzec wspomniane pojedyncze słupki zdobione głowicami. Dwa skrajne okna wielobocznego zakończenia prezbiterium zostały przedstawione jako zamurowane do 4/5 wysokości, otwór środ-

kowy był całkowicie zasłonięty. Na przekroju uwzględniono także budowę strychu nad zakrystią. W tym miejscu narysowane zostały: powierzchnia powłoki sklepiennej, ściana dzieląca strych od wnętrza prezbiterium, linia połączy dachu. Obecnie w tym miejscu znajduje się pomieszczenie z podłogą, pionową ścianką północną i otworem w ścianie południowej oraz wyżej okazały łuk przyporowy.

W omawianej pracy Heise zamieścił także inne rysunki. Jednym z nich jest rzut kościoła ze zdeformowanym przęsłem wschodnim nawy południowej. Wnętrza murów wypełnione zostały podobnymi szrafurami, odmienne kreskowanie występuje we wnętrzach murów kruchty i wschodniego przęsła zakrystii (Heise, 1894, s. 491).

Interesujący jest także przekrój poprzeczny wykonany przez wschodnie przęsło korpusu nawowego (Heise, 1894, s. 492). Na nim widoczne otwory w szczycie nawy głównej oraz niewielkie okienko w nawie południowej. W ścianie nawy północnej nie zaznaczono portalu, który dzisiaj istnieje. Na kolejnej ilustracji profile: filara łuku tęczowego i żebra sklepienia prezbiterium, gzymsów, naroża w portalu zachodnim, ościeża okna zakrystii, łuku tęczy oraz portalu zachodniego. W opracowaniu znajduje się także fotografia dwóch XIV-wiecznych obrazów z przedstawieniami koronacji i śmierci Najświętszej Marii Panny oraz wizerunek dekorowanej chrzcielnicy umieszczonej na białym tle. Kontekst jej umieszczenia został ukazany na jednej z fotografii zamieszczonych w pracy Mańkowskiego (1928, s. 35). Misa chrzcielnicy stykała się ze ścianą i była ustawiona poniżej niewielkiej niszy i tworzyła piscinę. Na kolejnej fotografii jest widoczny fragment elewacji południowej z kruchtą. Zwracają uwagę otwory okienne wypełnione metalową konstrukcją oszklenia i czytelne ślady po połaciach dachu.

Mańkowski (1928, s. 30) uwiecznił także wnętrze prezbiterium i nawy głównej oraz północnej. Są one wypełnione bogatym wyposażeniem barokowym, na który składają się: ambona, ołtarze, konfesjonały, ławy z klęcznikami. Dość dobrze widoczna jest ściana północna prezbiterium i zgodnie z rysunkiem Heisego jest ona pozbawiona otworów empory. Odmienne wyglądają natomiast służki nadwieszane. Trzony służek przechodzą w żebra bez pośrednictwa głowic i są wsparte na profilowanych wspornikach. Pojedyncza służka jest kontynuacją środkowego żebra sklepienia sześciokątnego, a wiązka trzech służek – żebra międzyprzęsłowego. Na omawianej fotografii widać, że całe wnętrze jest pokryte tynkiem, a roślinne i geometryczne polichromie zdobią podłuczka arkad i ościeża okien. W taki sposób pomalowany jest także fragment północnej ściany nawy północnej z widocznym dwudzielnym maswerkiem. Dolna część ściany została udekorowana malaturą przypominającą draperię dekorowaną motywem rombówym. Motyw ten pojawił się na opublikowanej przez Heisego (1894) fotografii obrazu z XIV w.

Otynkowane wnętrze prezbiterium z wystrojem malarskim można także zaobserwować na fotografii z lat 20. XX w. Widoczne są dwubarwne polichromie służek sklepiennych oraz delikatne wicie roślinne podkreślające wyprowadzenia żeber. Powłoki sklepień udekorowane są gwiazdami.

Pozbawione tynku ściany pojawiły się na fotografiach późniejszych, datowanych ogólnie na lata przed 1945 r. (Fijałkowska, 2019, s. 212). Otynkowane były jedynie powierzchnie filarów, a na ścianie południowej nawy zachodniej znajdował się fresk z przedstawieniem chrztu Pomorza (APG 3). W pozostałych miejscach można dostrzec układ cegieł ścian oraz budulec powłok sklepiennych.

Szczególnie interesująca jest fotografia z widokiem wschodniej ściany nawy południowej (APG 7). Poniżej dużego okna wypełnionego maswerkiem widoczna jest wnęka zwieńczona łukiem odcinkowym. W głębi znajduje się drugi łuk – niżej osadzony, stanowiący zapewne pozostałość przejścia do pomieszczenia o zbudowanej niżej posadzce. Oprócz tego nad wnęką zostały uwiecznione otwory po belkach.

Równie ciekawa jest fotografia chóru zachodniego (APG 1) z widoczną drewnianą konstrukcją dźwigającą podstawę balustrady empory. Została ona osadzona w dwóch murach przystawionych do zachodnich filarów nawy środkowej. Na dole mury te są otynkowane i pokryte polichromią o formach maswerkowych. Ponad emporą widoczny jest częściowo zniszczony łuk między przęsłami z zaciemnionym wnętrzem.

Rozmiar zniszczeń wojennych poznajemy natomiast dzięki fotografiom Henryka Gąsiorowskiego z 1945 r. (APG 8, APG 9). Na jednej z nich widoczny jest nieistniejący dach korpusu nawowego oraz znacznie uszkodzona wieża zachodnia. Na innej – uwieczniona została budowa więźby dachowej korpusu.

Odbudowaną wieżę i nowo powstały dach możemy podziwiać na fotografiach z ok. 1950 r. (APG 6). Widoczne różnice koloru cegieł stanowią informację o częściach zrekonstruowanych.

5. Architektoniczne jednostki stratygraficzne

Na podstawie przeprowadzonych badań kościoła w Grudziądzu wyodrębniono części kościoła o podobnych cechach technologiczno-stylistycznych, co stało się punktem wyjściowym wydzielenia 12 architektonicznych jednostek stratygraficznych (AJS)³. Jednostki o największym zasięgu obejmowały wschodnią część kościoła (AJS 1) oraz zachodnią (AJS 2). Pozostałe jednostki związane były z drobnymi działaniami budowlanymi (AJS 3–5) lub z remontami (AJS 6–12).

AJS 1

Najstarsza jednostka stratygraficzna AJS 1 obejmowała wschodnią część kościoła, czyli zakończone trójbocznie prezbiterium, wieżyczkę wschodnią i zakrystię. Linie wytyczające tę jednostkę najlepiej widoczne są na strychach. Granicę południowo-zachodnią wyznaczają strzępia, a północno-zachodnią – wieżyczka oraz powiązany z nią mur na dole ograniczający zakrystię (il. 5, 6).

Mury we wspomnianych częściach zostały wzniesione z cegieł o wymiarach 27,0–29,5 × 13,5–14,0 × 8,0–9,0 cm i układzie wendyjskim. Cegły mają pomarszczoną fakturę lic i są połączone ciemno-piaskową

Il. 5. Zasięg występowania warstwy budowlanej AJS 1, schematy inwentaryzacyjne; oprac. E.Ł., F.H.

³ Podstawowym kryterium określania jednej jednostki są jej cechy technologiczne i równoczesność powstawania składowych objawiająca się występującymi łącznie elementami (Łużyńska, 2022).

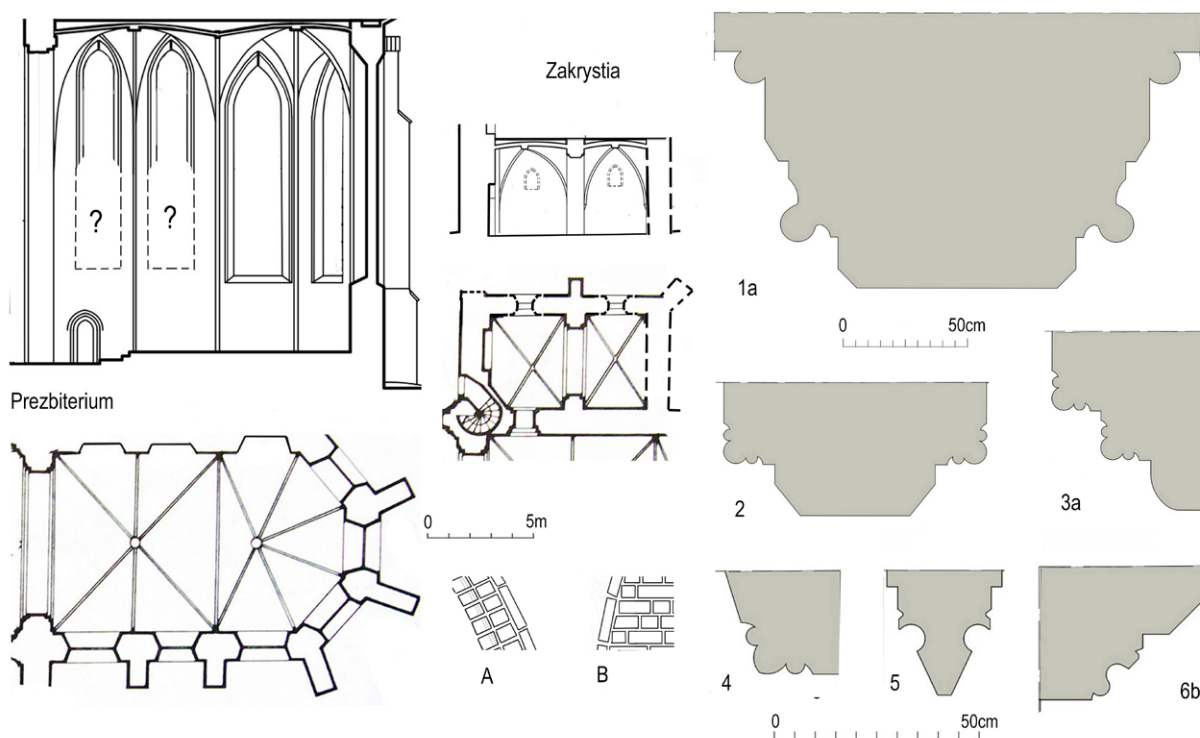
zaprawą wapienną formowaną w spoinach o przekroju trójkąta równoramiennego. Kształt taki zachował się jedynie na strychu zakrystii.

Cechą charakterystyczną prezbiterium była osadzona na cokole, dwuprzęsłowa konstrukcja szkieletowa z wysokimi otworami okiennymi. Przęsło zachodnie miało rzut zbliżony do kwadratu, a wschodnie było fragmentem ośmioboku. Mury między oknami wzmocnione zostały na zewnątrz uskokowymi przyporami. We wnętrzu odpowiadały im prawdopodobnie służki, obecna ich forma powstała w XX w. Na służkach wspierały się sześciodzielne sklepienia żebrowe – w ten sposób tworzyły jednorodną powłokę.

Odmiennie skonstruowano dwuprzęsłową zakrystię przylegającą na północy do prezbiterium. W jej murach umieszczono niewielkie okna, znane z ikonografii. Sklepienia krzyżowo-żebrowe oparto na wspornikach, a prostokątne przęsła oddzielono szerokim gurtem. Od zewnątrz wzmocniono go przyporą. W ścianie zachodniej zakrystii umieszczono łęk dochodzący do wieżyczki, być może pierwotnie niezamurowany. W dolnej części wieżyczki zachował się fragment ostrołuku, zapewne fundamentowego.

Ścianę północną prezbiterium budowano z myślą o powstającej zakrystii. Jednym z tego przejawów było zaplanowanie sklepienia sześciodzielnego korespondującego z dwoma przęsłami zakrystii. Po wzniesieniu przyziemia zakrystii jej górną kondygnację można było zaplanować w dwojaki sposób: wybudować w tym miejscu strych albo emporę. Obecnie nie jest możliwe jednoznaczne stwierdzenie, które z rozwiązań zostało ostatecznie zrealizowane. Dzisiejsza forma ściany północnej chóru w przęśle zachodnim, poniżej okien, powstała w XX w. Nie wyeksponowano autentycznych, zachowanych partii muru czy ewentualnej empyry, co uniemożliwia potwierdzenie jej istnienia w pierwotnym układzie prezbiterium.

Pionową komunikację zapewniała niewielka wieżyczka umieszczona na styku zachodniej ściany prezbiterium i zakrystii. Wchodzono do niej prawdopodobnie przez ostrołuczny portal na zachodzie, obudowany w XX w. Na zewnątrz jej rzut był ośmiobokiem, a we wnętrzu kołem. Spiralnie ułożone ceglane stopnie schodów zbiegały się na środku i tworzyły okrągły słupek. Był on zbudowany z cylindrycznych kształtek ceramicznych, pokrytych wiśniową lub zieloną glazurą.

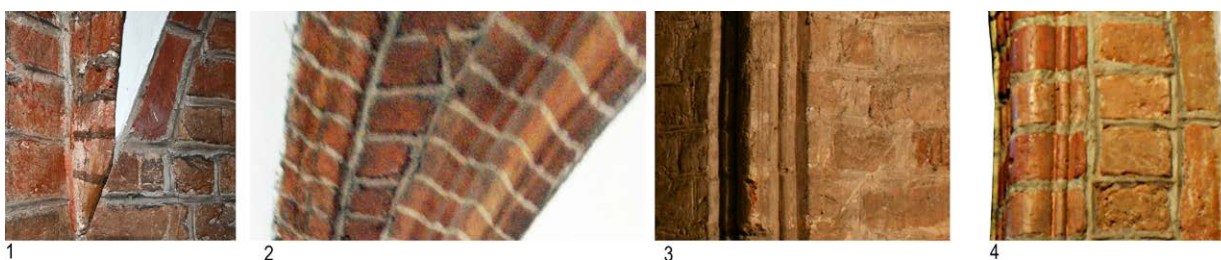

Il. 6. Elementy konstrukcyjne i dekoracyjne warstwy budowlanej AJS 1, schematy inwentaryzacyjne – profile:

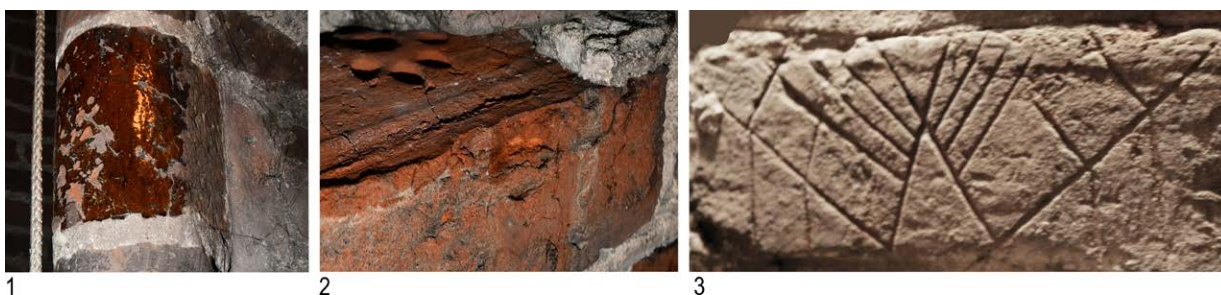
1 – tęczą prezbiterium, 2 – łęk w zakrystii, 3 – portal do zakrystii, 4 – okno prezbiterium, 5 – żebro, 6 – okno zakrystii; a – obudowane w XX w., b – nieistniejące, A – budulec gurtu zakrystii, B – krawędź czołowa sklepienia; oprac. E.Ł., F.H.

Il. 7. Obudowa otworów w AJS 1 (stan z 2023) – przejścia: 1, 2 – z prezbiterium do zakrystii, 3 – ze strychu nad prezbiterium do części nawowej, 4 – z wieżyczki na strych prezbiterium; 5 – otwór w ścianie szczytowej prezbiterium; fot. F.H., E.Ł.

Il. 8. Elementy konstrukcyjne i dekoracyjne warstwy AJS 1 (stan z 2023): 1 – żebro i czoło sklepienia w zakrystii, 2 – profil okna, ściana i gurt przy sklepieniu we wnętrzu prezbiterium, 3 – profil okna w elewacji, 4 – arkada w zakrystii; fot. i oprac. F.H., E.Ł.

Il. 9. Powierzchnie materiału ceramicznego w warstwie AJS 1 (stan z 2023): 1 – glazura, 2 – odcisk kociej łapy na cegle palcówce, 3 – rysunek; fot. F.H., E.Ł.

Dominującą formą elementów konstrukcyjnych AJS1 był ostrołuk – w taki sposób ukształtowano łuk tęczyowy, gurt zakrystii, koleby sklepień oraz diagonalne i czołowe krawędzie powłok sklepiennych. Również analogiczny wykrój miały zachowane do dziś autentyczne okna prezbiterium. W jednym z nich – wschodnim zamurowanym przetrwał relikw maswerku. W szczycie nad łukiem tęczyowym zbudowano także ostrołuczny wysoki blendę.

Ostrołuk stosowano często przy budowie otworów (il. 7). Taką formę miał schodkowy portal między przyziemiem prezbiterium i zakrystii. Nie ma jednak pewności, czy wszystkie jego profile są autentyczne, ponieważ w latach 20. XX w. został przebudowany. Prawdopodobnie jego wewnętrzny uskok jest wtórny. Niezmienione do dziś pozostały natomiast otwory zachowane na strychu prezbiterium. W szczycie wstawiono niewielkie przejście i okienko szczelinowe, które od strony wnętrza strychu umieszczono w blendach zakończonych odcinkowo. Być może służyły one do umieszczania okiennic albo przesłon. Łuk odcinkowy wykorzystano także w zwieńczeniach otworu i blendy towa-

rzyszającej przejściu ze schodów wieżyczki wschodniej na nóżkę i później na grzbiet sklepienia nad prezbiterium.

Oprócz cegieł w częściach AJS 1 stosowano kształtki ceramiczne. Ich profile często formowano z zastosowaniem szablonów złożonych z form kolistych. Na przykład zachowane do dziś naroża gurtu między przęsłami zakrystii miały profile złożone z trzech wałków. Czoło gurtu zostało dodatkowo ozdobione ornamentem w postaci pasa cegieł ułożonych główkami i nad nim – pasa wąskich cegieł ułożonych wozówkami. Podobne elementy podkreślały linię styku ściany czołowej ze sklepieniem (il. 8).

Kształtki zachowanych krawędzi okien w prezbiterium miały profil złożony z formy lancetowej i dwóch wałków po bokach. Narysowany przez Heisego (1894, s. 494) fragment przekroju glifu okna prezbiterium był bardziej skomplikowany: wałek przechodził w simę i stykał się z uskokiem ukośnym i prostokątnym. W obudowanej w XX w. tęczycy prezbiterium dominowały mocno wysunięte wałki.

Spośród tych form wyróżniał się profil żeber sklepiennych składający się z zakończenia ze ściętymi krawędziami, półkolistej wklęsłej wyodrębnionej uskokiem. W zakrystii żebra wychodziły ze ścian bez wyodrębnionego wspornika. Sposób osadzenia sklepień w prezbiterium jest obecnie trudny do jednoznacznego odtworzenia. Na rysunku Heisego (1894, s. 492) miał on formę służek nadwieszonych. Obecna forma pochodząca z lat 30. XX w. to kolumnienki biegnące do posadzki. Na żebrach układane były wąskie cegły o wysokości ok. 7 cm i długości 23 cm.

Powierzchnie kształtek ceramicznych z AJS1 w grudziądzkim kościele czasami były powlekane masą podlegającą zeszkliwieniu pod wpływem temperatury. Wiśniowa lub ciemnozielona glazura zachowała się na niektórych elementach tworzących słupek schodów w wieżyczce północnej (il. 9: 1).

Dzięki przeprowadzonym badaniom można także określić inne cechy technologiczne budulca. Na powierzchniach ułamków cegieł zachowanych na strychach przetrwały ślady usuwania nadmiaru gliny z ich górnej płaszczyzny, skąd pochodzi określenie „palcówka”. W murach znaleziono również odcisk kociej łapy świadczący o suszeniu cegieł na wolnej przestrzeni lub stanowiący jakiś rodzaj znaku wykonanego przez ceglarzy (il. 9: 2).

Ciekawy element zlokalizowano też w ścianie zachodniego szczytu pierwszej zakrystii, widoczny obecnie na strychu. Na powierzchni cegły zachował się rysunek złożony z promieniście ułożonych linii (il. 9: 3). Prawdopodobnie został on odcisnięty albo wryty w mokrej jeszcze glinie. Jednoznaczne określenie roli tego odcisku nie jest łatwe. Mógł on stanowić fragment rysunku umożliwiającego montaż elementów ceramicznych w odpowiednim miejscu i w odpowiedniej kolejności. Rysunki podobnej funkcji zostały zamieszczone pod koniec XIX w. w inwentarzu elementów z zamku w Malborku (Arszyński, 2016, s. 77). Nie można także wykluczyć, że taki rysunek wykonano z okazji ukończenia pracy w danym dniu, tygodniu czy sezonie (Arszyński, 2016, s. 92) i stąd nazwa cegieł „fajrantowymi”. Wydaje się jednak, że rysunek ten jest zbyt złożony, jak na taką funkcję.

AJS 2

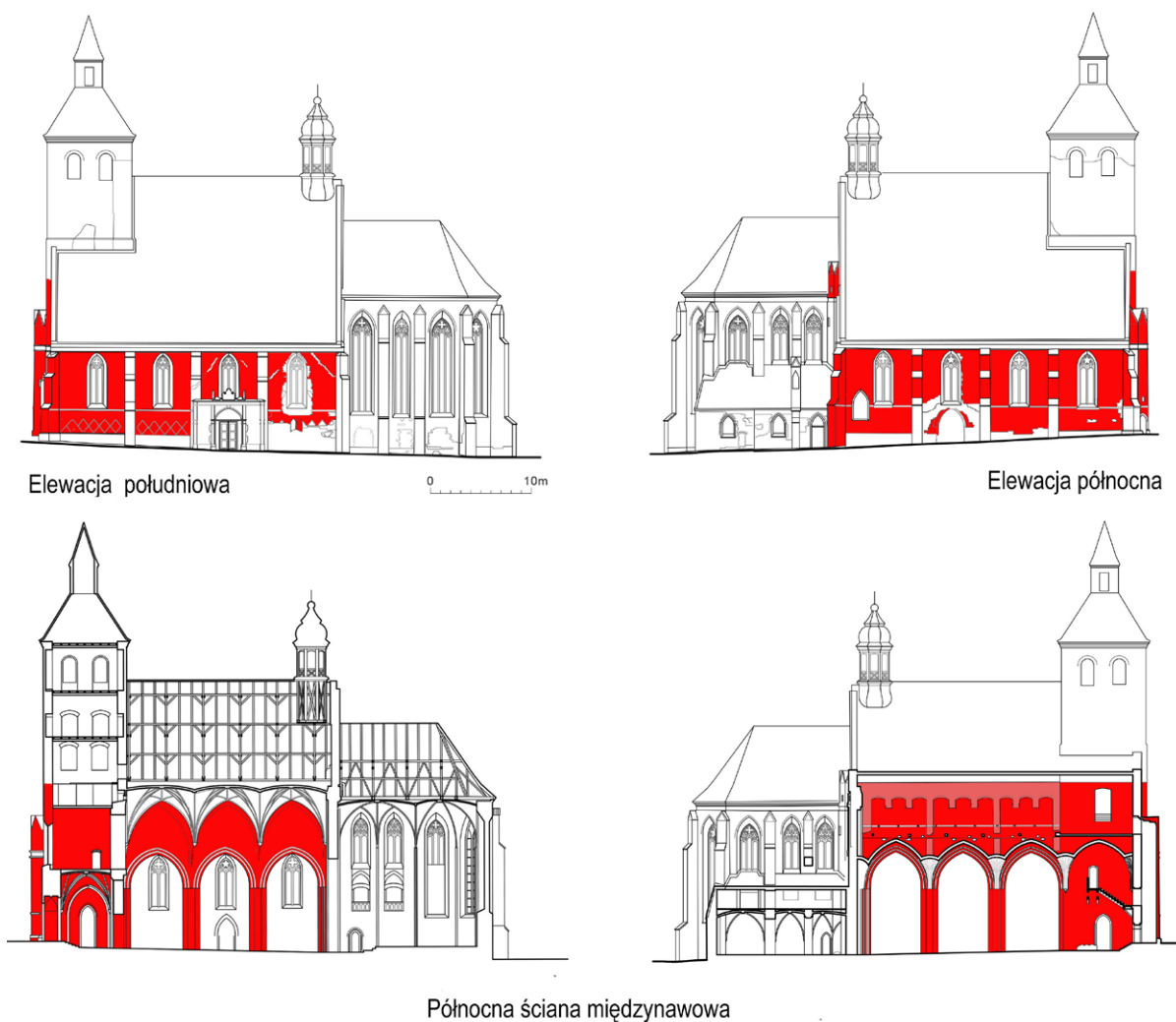
Drugą, znaczącą pod względem zasięgu, jednostką stratygraficzną był korpus nawowy kościoła i scalone z nim wieża (AJS 2). Granica wschodnia jednostki została opisana wcześniej, granica zachodnia natomiast występuje wyznaczona przez strop drugiej kondygnacji wieży (il. 10, 11).

Cechą wyznaczającą tę jednostkę był także występujący w przeważającej części gotycki układ cegieł o wymiarach 30,0–32,0 × 13,0–15,0 × 8,0–9,0 cm. Dominowały cegły o pomarszczonej fakturze i spoiny płaskie. Większość spoin wymieniono podczas późniejszych prac konserwatorskich. Jedynie na strychach jest widoczny ich autentyczny kształt.

Konstrukcja korpusu nawowego i wieży została ukształtowana w sposób całkowicie odmienny od prezbiterium. Powstała czteroprzęsłowa i trzynawowa część, której mury obwodowe były masywne i wzmocnione przyporami. Okna doświetlające nawy boczne natomiast – w przybliżeniu podobne do obecnych.

Najbardziej interesujące, ze względu na nietypową dekorację, były dwukondygnacyjne ściany między nawowe. Na dole znajdowały się ośmioboczne filary zwieńczone profilowanym gzymsem. Ich forma była pierwotna, ponieważ do dziś nie zachowały się inne formy. Wspomniane podpory stanowiły oparcie dla bogato profilowanych ostrołucznych łęków. Drugą kondygnację pozbawiono otworów – od strony wnętrza

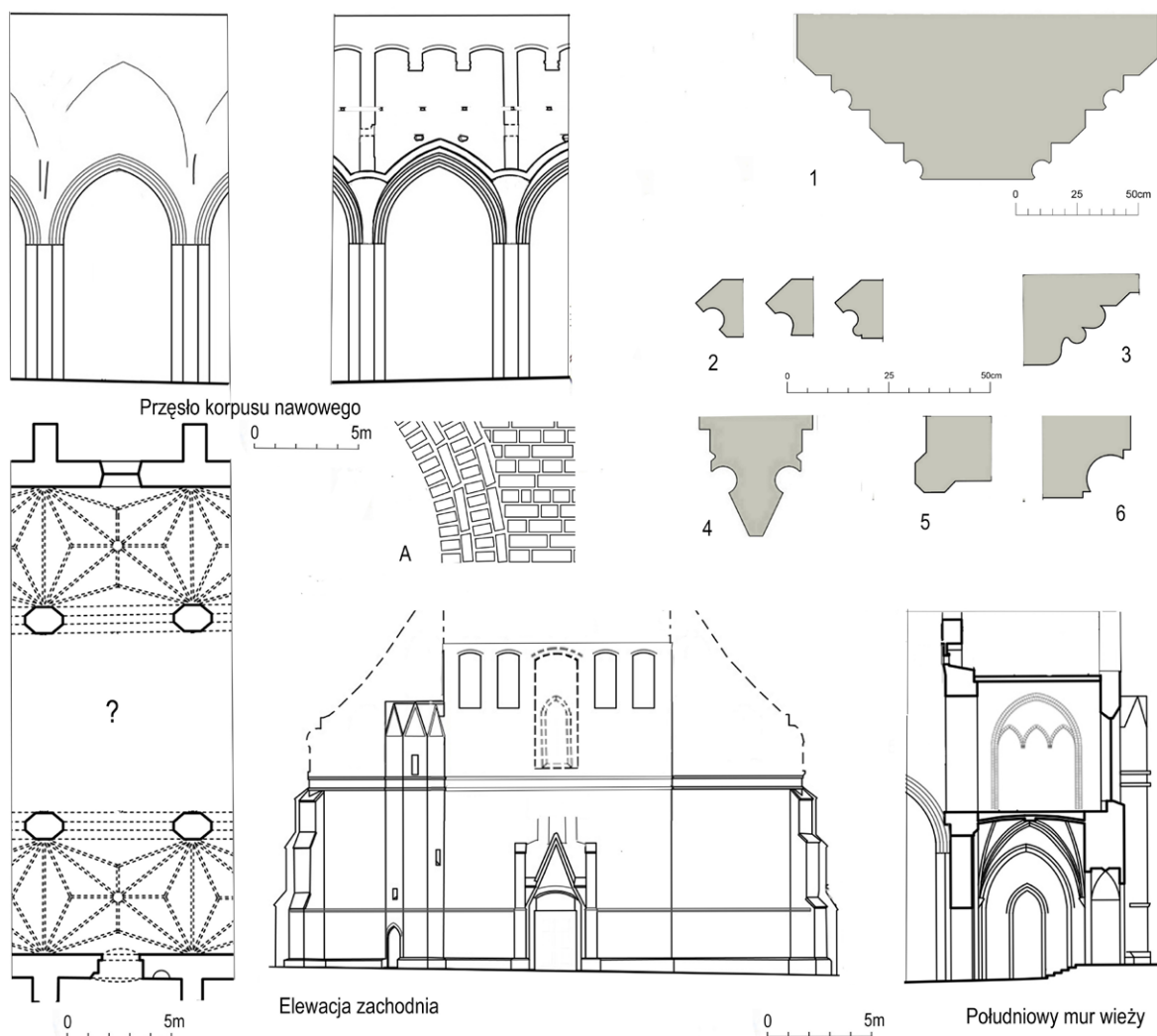
Il. 10. Zasięg występowania warstwy budowlanej AJS 2, schematy inwentaryzacyjne; oprac. E.Ł., F.H.

miała stanowić oparcie sklepień posadowionych zapewne na wspornikach. Po tych sklepieniach pozostały jedynie linie krawędzi czołowych powłok widoczne we wnętrzu nawy głównej.

Na strychach nad nawami bocznymi można prześledzić budowę lica zewnętrznego opisanej drugiej kondygnacji ścian międzynawowych. Każde przeszło było wydzielone dwiema lizenami. Na górze lizeny dochodziły do fryzu wieńczącego złożonego z trzech odcinkowych arkadek. Każda z nich na dole wchodziła w lico muru i tworzyła trzy uskoki. Ta konstrukcja, przypominająca machikuły znane z budownictwa obronnego, stanowiła wsparcie dachu nawy głównej.

Poniżej oparcie arkadek zachowały się relikty konstrukcji więźby naw bocznych. W każdym przęśle na wysokości klucza sklepienia przetrwały dwa kamienne kroksztyny, znacznie wysunięte przed lico muru. Wspierały one prawdopodobnie belkę, która biegła przy murze. Jej osadzenie umożliwiła wtórnie wykute w lizenach szerokie poziome bruzdy. Ponad nimi zachowały się otwory po krokwiach i poziomy ślad oparcia dachu.

Ważnym elementem konstrukcyjnym były sklepienia gwiaździste o podniesionym kluczu, których przęśła oddzielono żebrami. Największe części ich powłok to wycinki ostrołucznych koleb. Do dziś zachowały się w nawach bocznych i w przyziemiu wieży. Poszczególne części czteroramiennych gwiazd osadzono na zakończonych wspornikami nóżkach sklepiennych. Ich ośmioboczne grzbiety zostały ostatnio oczyszczone i są dobrze widoczne na strychach. Po sklepieniach w nawie głównej pozostały jedynie linie krawędzi przyczelnych. Nie wiadomo, czy ich powłoki zostały wybudowane w całości, a jeśli tak – jaka była ich forma.

Il. 11. Elementy konstrukcyjne i dekoracyjne warstwy budowlanej AJS 2, schematy inwentaryzacyjne – profile:
 1 – łęki międzynawowe, 2 – profile gzymsów, 3 – portal północny, 4 – żebro, 5 – narożnik fiali portalu zachodniego,
 6 – ościeże portalu zachodniego; A – ornament ościeża portalu północnego; oprac. E.Ł., F.H.

Dojście do strychu północnego zapewniała niewielka wieżyczka umieszczona przy zachodniej elewacji nawy północnej. Od zewnątrz można było do niej wejść przez niewielki portal kryty odcinkowo, zakonserwowany w XX w. Drugie wejście jest dostępne od strony wnętrza nawy północnej. Jeśli chodzi o formę, była ona kopią wieżyczki wschodniej – na zewnątrz ośmioboczna, a we wnętrzu kolista. Pod względem konstrukcyjnym i funkcjonalnym oba te elementy bardzo się różniły. Wieżyczka wschodnia była umieszczona na przecięciu ścian nośnych, co umożliwiało dojście na poziom niższy strychów (nad zakrystią) i na poziom wyższy (nad prezbiterium).

Wieżyczka zachodnia była przystawiona od zewnątrz do nawy północnej i dlatego można było z niej dostać się jedynie na strych nad tą nawą, czyli na niższy poziom. Stamtąd prowadziły schody na trzeci poziom wieży – a tam jednymi drewnianymi schodami można się przemieścić na strych nad nawą główną, a drugimi – na kolejne kondygnacje wieży. Schody w wieżyczce nie docierały natomiast do drugiej kondygnacji wieży, czyli do empory. Zaistniała zatem konieczność budowy we wnętrzu nawy północnej dodatkowych schodów drewnianych.

W kształtowaniu elementów konstrukcyjnych i dekoracyjnych AJS 2 nadal stosowano ostrołuki. Taką formę mają arkady międzynawowe, łęki sklepień i największe portale. Na szczególną uwagę zasługuje wystrój empory wieży – blenda w ścianie południowej. W jej wnętrzu umieszczono fryz złożony z trzech ostrołucznych arkadek. W innych elementach wykorzystywano łęki odcinkowe. Znalazły się one w blen-

Il. 12. Dekoracje i ślady na elewacjach kościoła św. Mikołaja (stan z 2023): 1 – elewacja południowa, 2 – elewacja północna, 3 – elewacja zachodnia; fot. F.H.

dach zdobiących piętro elewacji zachodniej wieży oraz w nadprożach portali wieżyczki, fryzie koronującym i w zachodnim domku portalowym.

Szczyt tego domku został znacząco zmieniony w XX w. podczas budowy okna, które miało oświetlać empore zachodnią. Formę uskokową szczytu ograniczono do trójkąta. Pierwotnie był on złożony z czterech fiali, ale w całości przetrwały dwie boczne. Ich naroża były podkreślone ośmiobocznymi laskami i stanowiły kontynuację pilastrów wysuniętych przed lico elewacji zachodniej. Fiale środkowe zrekonstruowano na podstawie przebadanych śladów w ścianie. Były to pionowe rysy zachowane między cegłami poniżej parapetu obecnego okna.

Poziomymi elementami dekoracyjnymi elewacji były gzymsy, których profile składały się z półkolistych wklęsek i czasami były wzbogacone o simy. Dwa gzymsy ograniczały pas fryzu koronującego, obecnie pokrytego jasnym tynkiem. Gzyms cokołowy wydzielał strefę przyziemną, gzyms kordonowy usytuowano na wysokości parapetów okien prezbiterium. Od strony wnętrza gzymsom odpowiadały tzw. rolki, czyli pasy cegieł układanych główkami.

Akcentami pionowymi były szczyty – najlepiej zachowały się zwieńczenia wieżyczek w formie koron. Trójkątnymi szczycikami ozdobiono także górne części przypór. Pierwotne szczyty naw bocznych nie zachowały się do dzisiaj, ich schodkową formę znamy jedynie z ikonografii.

Oprócz plastycznych elementów dekoracyjnych w elewacjach zastosowano również motywy kolorystyczne (il. 12: 1). Ceglasta powierzchnia ściany południowej korpusu nawowego została wzbogacona brunatnymi formami rombowymi utworzonymi przez główki cegieł zendrówek. Ich powłoki powstały podczas procesu wypału w wyniku bezpośredniego kontaktu z płomieniem.

Dekorację ornamentową zastosowano natomiast przy ozdabianiu portali bocznych – najlepiej zachowało się wejście północne. Zostało ono obwiedzione profilowanymi kształtkami sięgającymi do poziomu terenu. Łęk portalu natomiast dodatkowo ozdobiono ornamentem złożonym z dwóch ciągów cegieł ułożonych wozówkami, między nimi umieszczono wachlarz główek (il. 12: 2) Dekoracja ta była powtórzeniem motywów zastosowanych we wcześniejszym gurcie zakrystii.

Śladami, które mogły zacząć powstawać w AJS 2, są wgłębienia w licach cegieł. Zachowały się one jedynie w elewacji północnej i zachodniej korpusu nawowego kościoła (il. 12: 3). Ich rozmieszczenie jest nieregularne, ale nie występują powyżej wysokości ok. 1,20 m nad poziomem terenu. Takie ślady w literaturze przedmiotu są różnie nazywane. Na przykład określenie „ślady po świdrach ogniowych” jest tłumaczone zwyczajem rozniecania ognia o mur kościoła świdrem ogniowym w okresie Wielkanocy. Dowodem na taką funkcję ma być czarny osad wewnątrz otworów, co wskazuje na kontakt z ogniem. Inna nazwa to „dołki pokutne” wiązana z odbywaniem pokuty polegającej na wierceniu palcem lub monetą otworu w ścianie (Pauch 2015, s. 204). Uważa się także, że niewielkie wgłębienia mogły powstać w celu zdobycia pyłu ceglanoego, który – jak wierzono – miał magiczne właściwości⁴.

4 Więcej o charakterystycznych śladach w ceglanych elewacjach kościołów w publikacji: (Pauch, 2015, 2016).

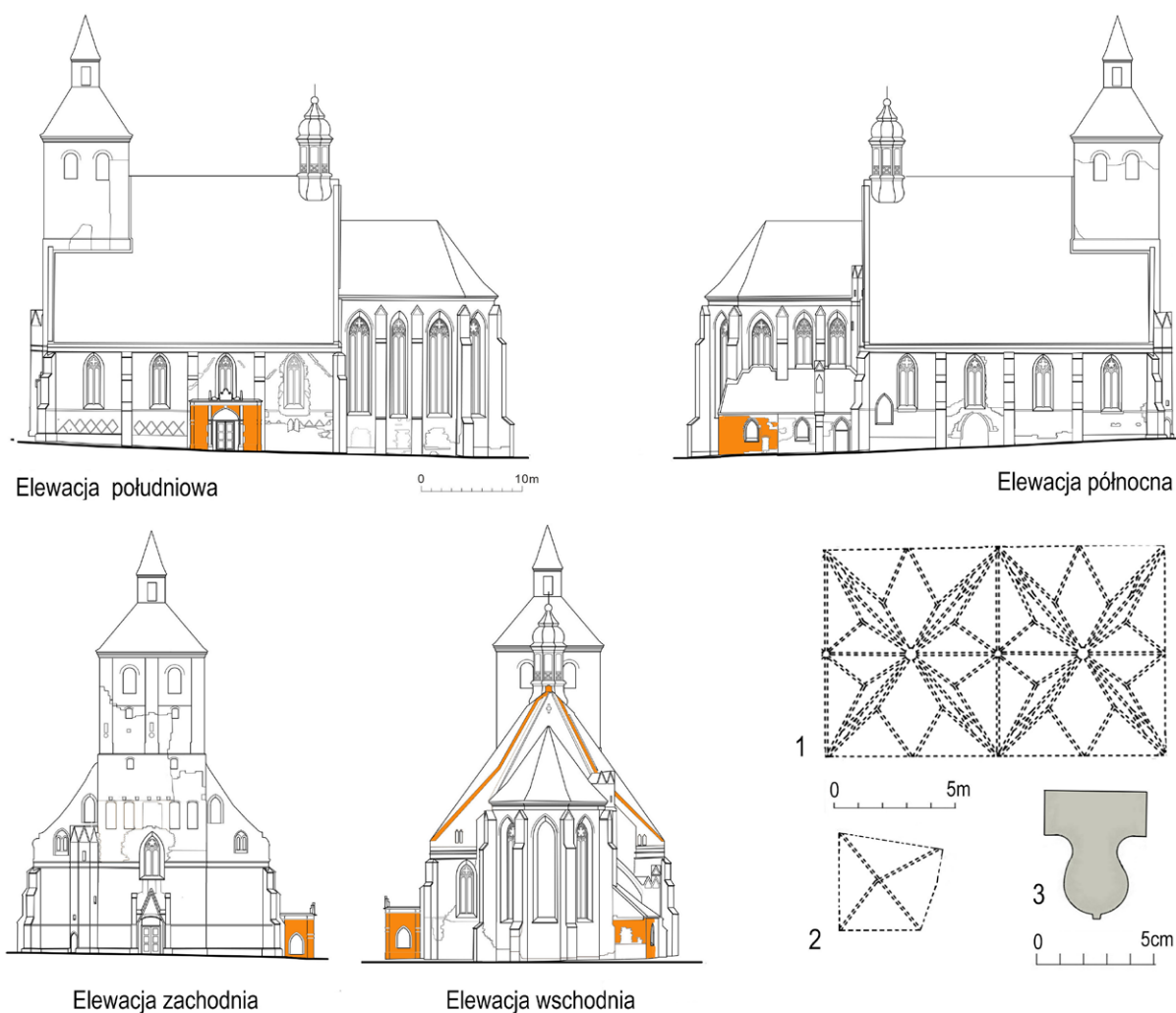
AJS 3

Kolejna jednostka stratygraficzna AJS 3 miała niewielki zasięg i ograniczała się do kilku zachowanych do dziś elementów – wydzielono je na podstawie wyodrębnionych linii granicznych. Należy do nich miejsce dostawienia kruchty południowej do przypór korpusu nawowego, linia zmiany wążku ściany przęsła środkowego zakrystii i jej wschodniego przęsła oraz styk reliktu muru zachodniego drugiej kondygnacji wieży (il. 13).

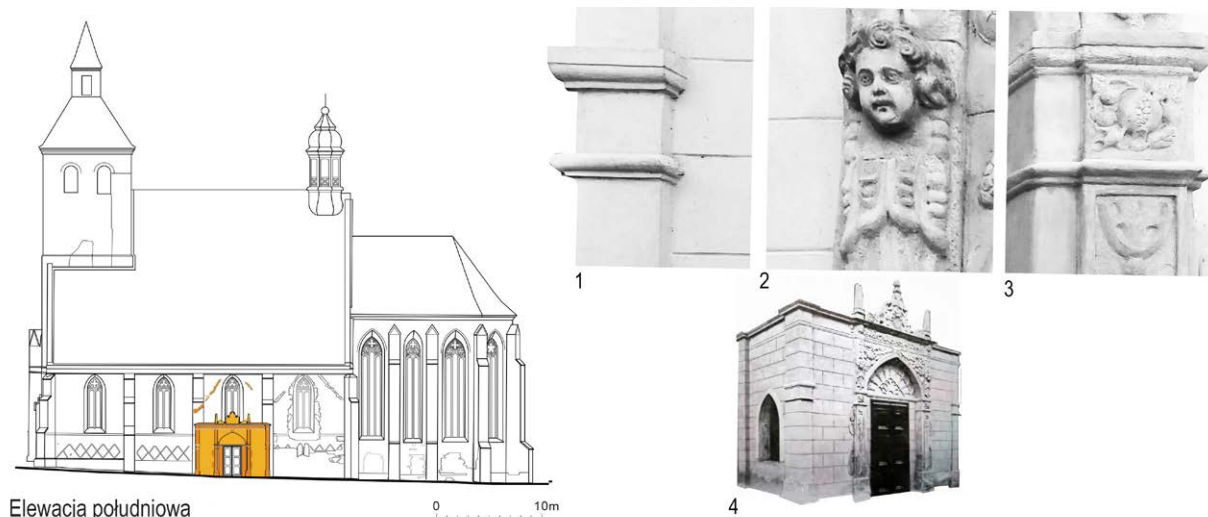
Używanym wówczas budulcem były cegły o wymiarach $28,0-29,5 \times 12,0-13,5 \times 8,3-9,5$ cm i układzie najczęściej kowadełkowym. Obecnie trudno jest określić formę spoin, ponieważ zostały one w większości wymienione w XIX i XX w.

Do AJS 3 zaliczono także sklepienia nawy głównej i dobudówki zakrystii, na co wskazuje ich konstrukcja i przekrój żebra. W tych sklepieniach zastosowano żebra o przekroju odmiennym od wcześniejszych. Były one złożone z gruszki i wklęski. Nowe sklepienia kopulaste nawy głównej nie stanowiły, jak w innych częściach kościoła, zbioru ostrołucznych koleb. Tworzyły jednorodną powłokę, w której za rysunkiem żeber nie podążała odmienność geometryczna. W konsekwencji gwiaździsty układ żeber miał charakter w dużej mierze dekoracyjny.

Wśród form dekoracyjnych AJS 3 nastąpiła równowaga między łukami ostrymi i spłaszczonymi. Ostrołuczne były otwory kruchty i krawędzie czołowe sklepień. Łęk odcinkowy stosowano w nadprożach portali i okien zakrystii.

Il. 13. Zasięg występowania warstwy budowlanej AJS 3, schematy inwentaryzacyjne: 1 – sklepienie nawy głównej, 2 – sklepienie przybudówki zakrystii, 3 – profil żebra; oprac. E.Ł., F.H.

Il. 14. Kruchta południowa w kościele św. Mikołaja, wystrój południowej elewacji: 1, 2, 3 – stan z 2022, 4 – stan z 1928; fot. i oprac. E.Ł., F.H.

AJS 4

Omawiana jednostka stratygraficzna AJS 4 wiąże się z likwidacją szczytu i dwuspadowego dachu poprzedniej kruchty południowej, zachowały się po nim ślady w elewacji południowej kościoła. Dolna jej część przetrwała i została pokryta tynkiem oraz nowymi sztukateriami. Pozostałością po starszej budowli były otwory ostrołuczne portalu i okien włączone do nowej kompozycji stylistycznej. Do starszej formy odnosiło się także XX-wieczne wypełnienie nadproża wejścia głównego nawiązujące do maswerku o promienistym układzie (il. 14).

Nowym elementem było płytkie boniowanie zdobiące wszystkie ściany kruchty i ustawione w narożnikach pilastry. Wspierały one płaskie belkowanie, które nad portalem zostało dodatkowo zdobione. Do lat 20. XX w. było pokryte bogatą dekoracją okuciową i roślinną.

Tego typu dekoracja do dziś pokrywa boczne części portalu. Jej składowe są obecnie bardzo zniszczone i czasami trudne do określenia. Można jedynie stwierdzić, że pilastry były dekorowane formami okuciowymi z główkami putt. Centralną oś podkreślał zachowany flankowany dwoma fialami naczółek kartuszy z ornamentem małżowinowo-chrząstkowym.

AJS 5

Fragmety murów AJS 5 zostały wzniesione z cegieł rozbiórkowych, ich cechą charakterystyczną był układ blokowy: na przemian rzędy wozówek i główek. W taki sposób zostało między innymi zamurowane okno we wschodniej ścianie prezbiterium (il. 15: 1).

Największą część AJS 5 stanowiły wówczas powstałe ściany drugiego piętra wieży. Zostały zbudowane nad blendami elewacji drugiego piętra, nad widocznymi do dziś śladami belek po rusztowaniu nadwieszonym. Konstrukcja tych ścian była łukowa – każdy bok wieży miał widoczną od wnętrza głęboką wnękę zwieńczoną łukiem odcinkowym. Na zewnątrz konstrukcja ta nie była widoczna. Czytelne pozostały jedynie niewielkie okienka zwieńczone odcinkowo i umieszczone w głębi wnęk.

Niewielki zasięg miały natomiast: zamurowanie portalu w północnej elewacji korpusu nawowego, wypełnienie otworu poniżej okna w drugim od zachodu przęśle elewacji południowej prezbiterium, remont części cokołowej ściany wschodniej nawy południowej przy jej północnej krawędzi.

AJS 6

Cechą wyróżniającą AJS 6 są fragmenty ścian wzniesione z cegieł rozbiórkowych o układzie główkowym. Występują one poniżej okna w ścianie wschodniej nawy południowej, przy jej południowym narożniku i w trzecim od zachodu przęśle elewacji południowej prezbiterium (il. 15: 2).

Il. 15. Miejsca występowania warstwy budowlanej AJS 5 i AJS 6, schematy inwentaryzacyjne. Układy cegieł:
1 – blokowy AJS 5, 2 – główkowy AJS 6; fot. i oprac. E.Ł., F.H.

Do jednostki tej zaliczono także główkowe wypełnienia widoczne w południowej elewacji pierwszego od wschodu przęsła korpusu nawowego. Należą do nich fragmenty przy ościeżu w dolnej części okna i trójkątne w zarysie zamurowania bruzd po oparciu dwuspadowego dachu.

AJS 7

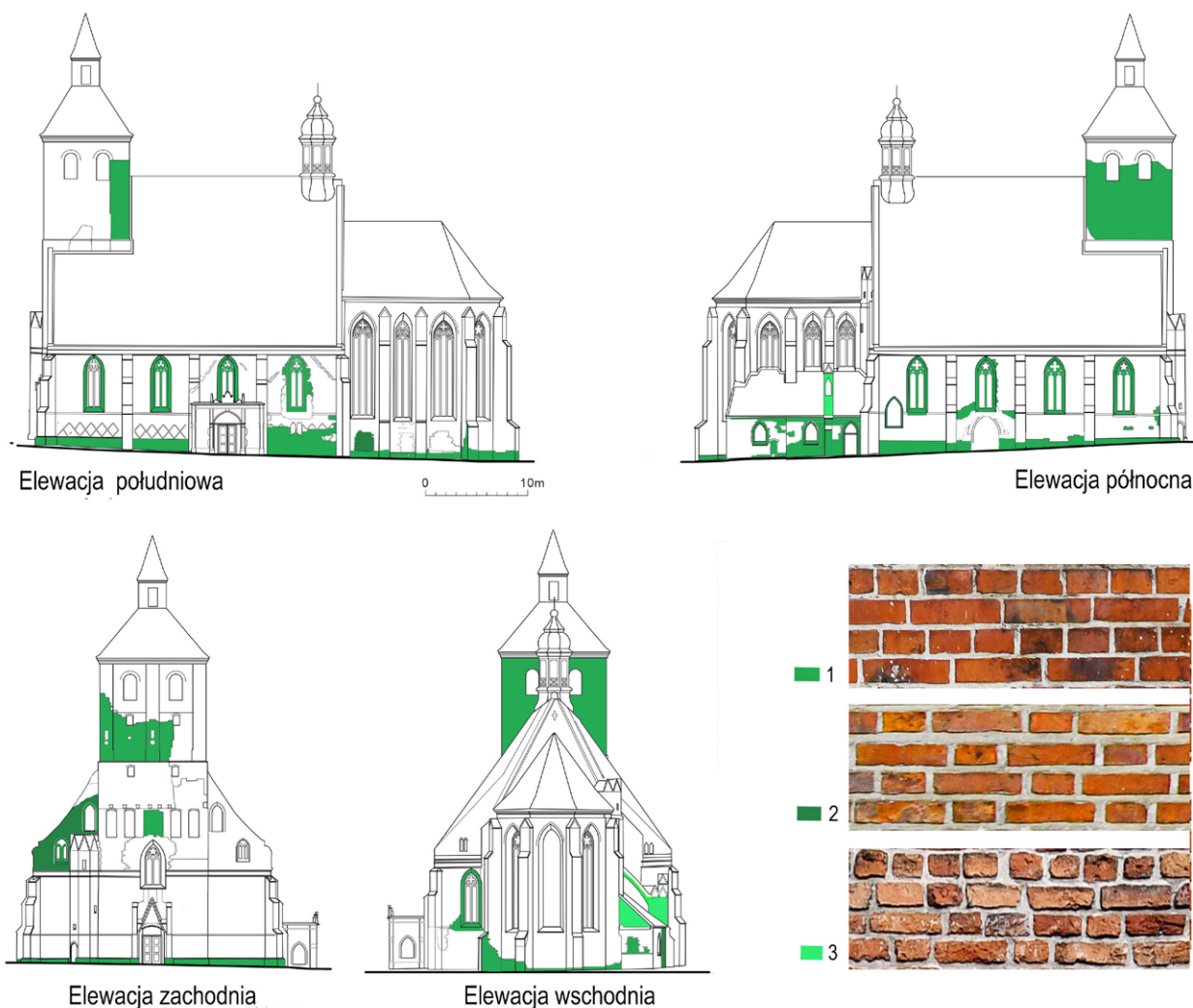
W omawianej jednostce AJS 7 modernizacji poddano elewacje – budulcem najczęściej stosowanym były cegły maszynowe o wymiarach 28,0–29,5 × 12, 13,5 × 8,3–9,5 cm i układzie blokowym (il. 16: 1).

W taki sposób został zbudowany cokół obiegający dolną część przęsła zachodnich korpusu nawowego. Wyróżniał się on odsadzką, która została zakończona ćwierćwałkiem. W pozbawionych cokołu częściach elewacji remont polegał na wymianie lic ściany przy poziomie terenu. W nawach bocznych były to zwykle 3–4 warstwy cegieł.

Większy zasięg miały prace związane z elewacją północną zakrystii (il. 17: 1, 2). Wymieniono prawie całkowicie lica pierwszego i drugiego od zachodu przęsła, wykonano dwa nowe okna, zamurowano niewielkie środkowe wejście, a w miejscu dawnego okna zachodniego zbudowano nowy portal. Wszystkie nowe otwory miały formy ostrołuczne i uskokowe oraz zostały wykonane z kształtek ceramicznych o profilach wałkowych.

Budowa związana z AJS 7 polegała także na wyniesieniu górnych kondygnacji wieży zachodniej – z nich przetrwała w całości ściana wschodnia, znaczna część muru północnego, fragment trzeciego

piętra ściany zachodniej i niewielki relikwiarz muru południowego. W nawiązaniu do wcześniej zbudowanego poziomu zastosowano tu konstrukcję łąkową, widoczną od strony wnętrza. Na zewnątrz elewację zachodnią wieży urozmaiceno lizenami, w których umieszczono kilka elementów przeniesionych zapewne z rozebranego zamku. Należą do nich: dwie ceramiczne figury, fragment zwornika, dwa kamienne detale z pieczęciami (il. 17: 3–5).

Il. 16. Miejsca prac konserwatorskich AJS 7–9, schematy inwentaryzacyjne. Układy cegieł: 1 – blokowy AJS 7, 2 – gotycki AJS 8, 3 – nieregularny AJS 9; fot. i oprac. E.Ł., F.H.

Il. 17. Detale elewacji kościoła św. Mikołaja (stan z 2023): 1, 2 – ściana północna zakrystii AJS 7, 3–5 – zachodnia ściana trzeciego piętra wieży AJS 7, 6, 7 – zachodni szczyt nawy północnej AJS 8; fot. F.H., E.Ł.

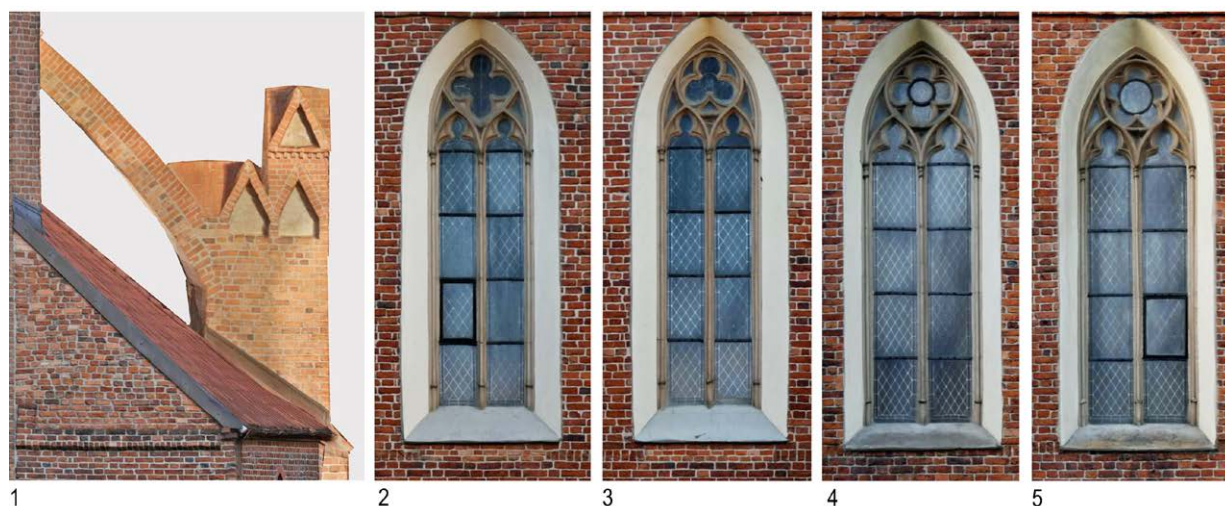
AJS 8

Występujące w elewacjach cegły maszynowe o wymiarach $28,0-29,5 \times 12,0-13,5 \times 8,3-9,5$ cm i układzie gotyckim zinterpretowano jako AJS 8 (il. 16: 1). W tej technice wykonano zamurowanie przyziemia poniżej okna pierwszego od zachodu przeszła elewacji południowej prezbiterium.

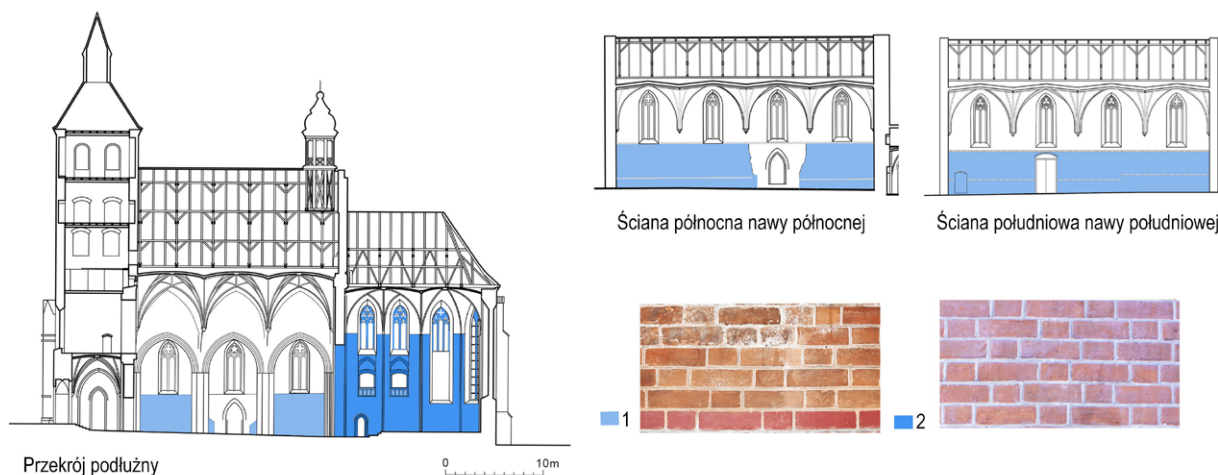
Największą zachowaną częścią tej jednostki jest zachodni szczyt nawy północnej. W murze o wspomnianej wcześniej budowie znajdują się dwie ostrołuczne blendy (dolna z dwudzielnym przeźroczem). Cegły muru bez zaburzeń powiązane są z kształtkami blend, co świadczy o ich równoczesnej budowie (il. 17: 6, 7).

AJS 9

Zakres remontu elewacji AJS 9 został ustalony po zlokalizowaniu fragmentów murów wzniesionych z cegieł maszynowych i rozbiórkowych o układzie nieregularnym – miejscami główkowym, gotyckim lub wendyjskim (il. 16: 3). Spoiny między budulcem nie zostały opracowane, a niektóre lica cegieł pokryto celowymi uszkodzeniami punktowymi. Te cechy wskazują na przygotowanie lica do tynkowania. W taki sposób został wzniesiony szczyt zakrystii oraz słupki i dolny łęk łuku przyporowego nad zakrystią (il. 18: 1).

Il. 18. Elementy w elewacjach kościoła św. Mikołaja AJS 9 (stan z 2023), ortoobrazy oteksturowanych modeli 3D: 1 – łęk przyporowy nad dachem zakrystii, 2, 3 – okna południowe korpusu, 4, 5 – okna północne korpusu; oprac. F.H.

Il. 19. Miejsca prac konserwatorskich AJS 10 i AJS 11, schematy inwentaryzacyjne. Układy cegieł: 1 – nawy boczne AJS 10, 2 – prezbiterium AJS 11; fot. i oprac. E.Ł., F.H.

Technika podtynkowa charakteryzowała również miejscowe uzupełnienia przy glicach okiennych korpusu nawowego. Glify te powstały w wyniku usunięcia części cegieł, stąd poszarpane zewnętrzne krawędzie okien (il. 18: 2–5).

Wykuciu w korpusie nowych ościeży towarzyszyło wykonanie dwudzielnych maswerków zestawionych z betonowych odlewów. Nie we wszystkich elewacjach były one takie same. W nawie północnej, w dość szerokich maswerkach formy lancetowate miały kształt kolisty, rozety były cztero- lub pięciolistne, a styki między elementami – przeziernie. W murze południowym zbudowano węższe wnętrza okien, uformowano wydłużone lancety oraz trój- i czterolistne rozety, a przestrzenie między profilami wypełniono masą betonową. Różnice te wskazują na różne warsztaty wykonujące te elementy i – być może – na różny czas powstania.

AJS 10

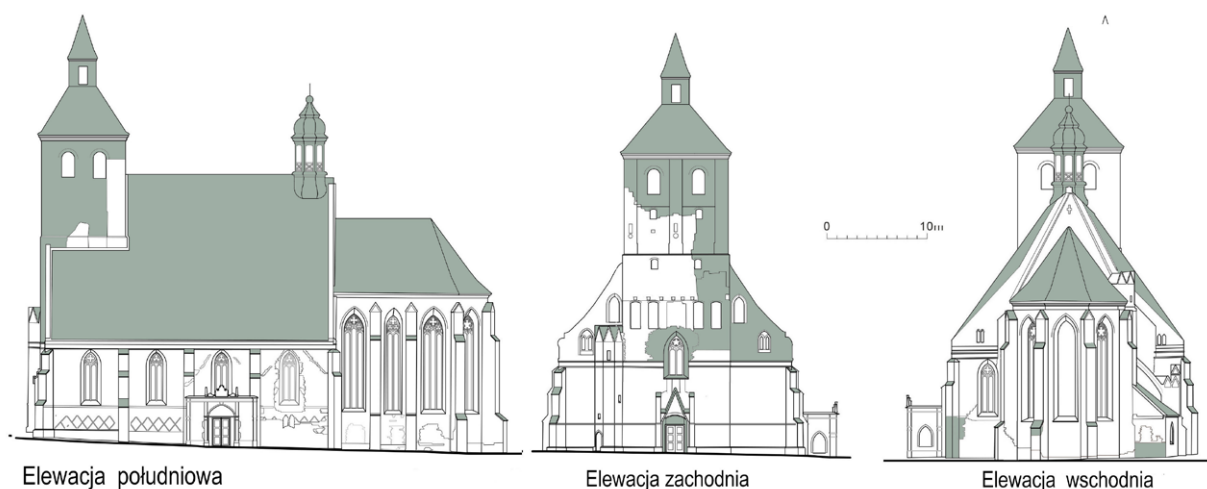
Prace związane z AJS 10 miały charakter czysto formalny i dotyczyły wnętrza korpusu nawowego. Polegały one na wyeksponowaniu lic murów w nawach bocznych, które wcześniej zostały pozbawione tynków. Powstały nowe spoiny, cegły najbardziej zniszczone wymieniono, a inne scalano kolorystycznie (il. 19: 1).

AJS 11

W omawianej jednostce AJS 11 modernizacji poddano prawie w całości wnętrze prezbiterium (il. 19: 2). Do wysokości ok. 9 m wymieniono znaczną część kształtek i cegieł – ułożono je w wątku gotyckim. Przypo-

Il. 20. Elementy prezbiterium AJS 11 (stan z 2023): 1, 2 – służki, 3 – empora nad zakrystią, 4, 5 – maswerki; fot. F.H., E.Ł.

Il. 21. Elementy prezbiterium AJS 12 na elewacjach kościoła św. Mikołaja; oprac. E.Ł., F.H.

mniej trzeba, że pierwotnie budulec w prezbiterium miał układ wendyjski. Na nowo zbudowano oblicówki łuku tęczowego oraz pojedyncze i potrójne słuźki sklepienne (il. 20: 1, 2). Wykonano także współczesną aranżację przeszł domniemanej empy i w ostrołucznych wnękach umieszczono otwory zwieńczone odcińkowo, a także balustrady z dekoracją blendową (il. 20: 3).

Nowe kształtki wstawiono również w otwór portalu do zakrystii oraz w wejście prowadzące z nawy północnej na schody wieżyczki wschodniej.

W skład omawianej jednostki wchodziły też ozdobne wypełnienia okien (zachowane do dziś). Powstałe wówczas maswerki miały podobne przekroje i spójne formy (il. 20: 3, 5).

AJS 12

Prace budowlane związane z AJS 12 są dość czytelne ze względu na użyte niezabrudzone materiały, wykonane nowymi technikami. Powstały na nowo drewniane konstrukcje i dachy korpusu nawowego, prezbiterium, wieży, sygnatury, zakrystii i kruchty (il. 21). Z ceramicznych dachówek, tzw. esówek, ułożono wszystkie połacie dachów. Jedynie pokrycie sygnaturki wykonano z blachy. Uzupełniono lub wymieniono ceramiczne płytki uskoków przypór oraz dachów wieżyczek wschodniej i zachodniej.

6. Fazy budowlane i datowanie

Następnym etapem w badaniach bazyliki kolegiackiej w Grudziądzu było określenie przeobrażeń architektonicznych budowli. Przedstawiono hipotezę zasięgu faz budowlanych, ich rekonstrukcje i próbę datowania. Na wstępie przeanalizowano architektoniczne jednostki stratygraficzne pod kątem cech funkcjonalnych. Na tej podstawie wydzielono osiem faz budowlanych, z których pierwsze cztery oraz ostatnią powiązano z pojedynczymi jednostkami. Piątej i siódmej fazie przypisano natomiast po dwie jednostki, a szóstej – trzy (il. 22).

Faza pierwsza: lata 90. XIII w.

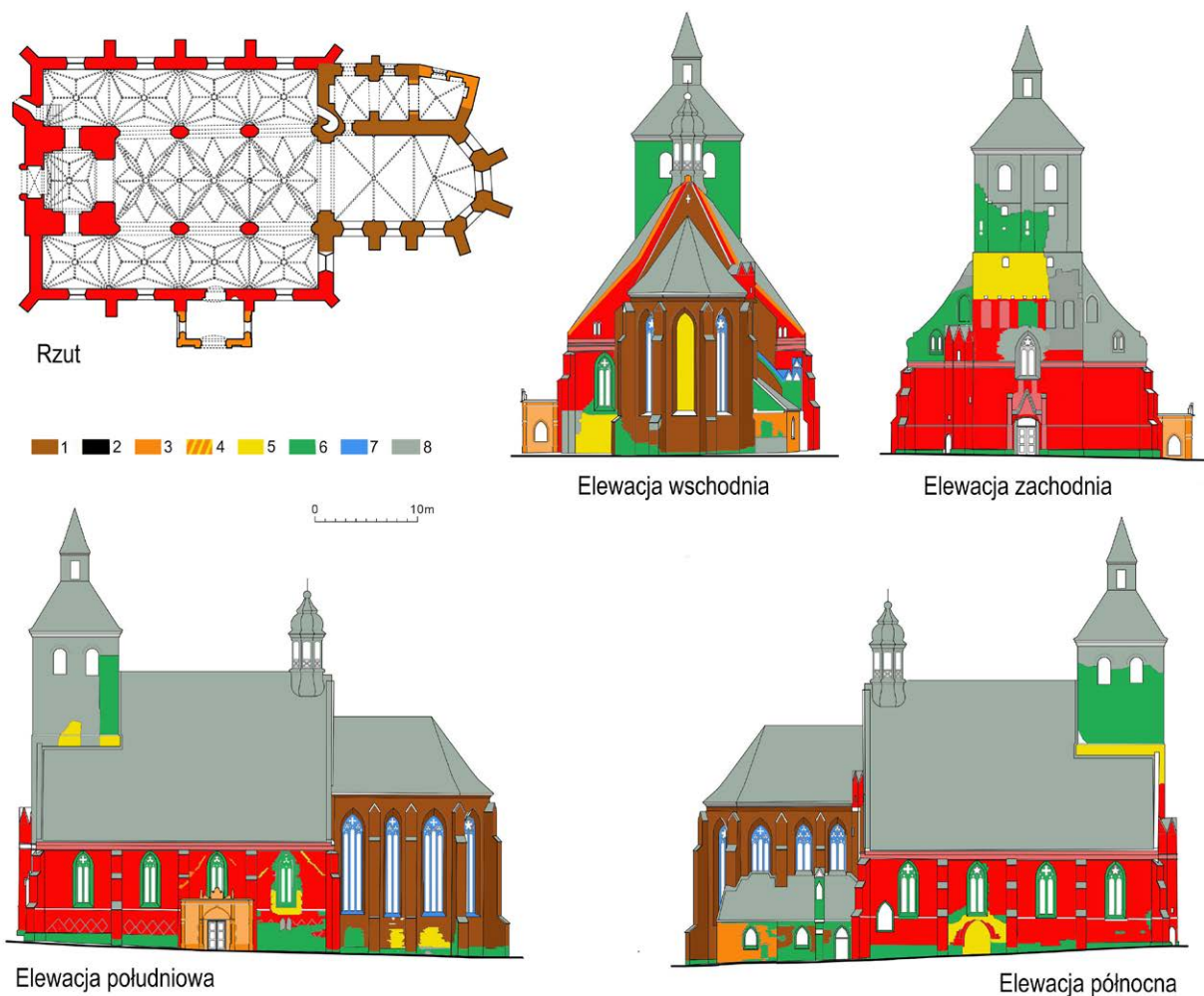
Budowniczości kościoła parafialnego w Grudziądzu zapewne od początku planowali wzniesienie świątyni z prezbiterium i korpusem nawowym. W tym kontekście powstanie części wschodniej było pierwszym krokiem do realizacji całego programu budowli (patrz: AJS 1). Uczyniono to jednak w taki sposób, by prezbiterium z zakrystią mogło pełnić funkcję sakralną w czasie budowy naw. Pozostawiono także połączenia tzw. strzępia, aby można było kontynuować prace (il. 23).

Zakrystię przykryto dachem jednospadowym, a prezbiterium – dwuspadowym z wielobocznym zakończeniem w partii wschodniej. Na zachodzie połacie dachu wsparto na szczycie. Wzniesiono go nad łękiem pełniącym później funkcję tęczy.

Strychy zakrystii i prezbiterium w pionie były połączone wieżyczką północną ze schodami, umieszczoną w środku przecięcia murów. Dzięki temu można było się nimi dostać na niższy poziom nad zakrystią i wyższy nad prezbiterium.

Cechy warsztatowe powstałej budowli były spójne i podporządkowane wczesnogotyckiej konstrukcji, której zasadą była dążność do powstania szkieletu z dużymi oknami i sklepieniami wspartymi na słuźkach od wnętrza oraz przyporach na zewnątrz. Kolejna cecha to budowa ściany cokołowej wyznaczająca wysokość przybudówki północnej, czyli zakrystii. Nie można wykluczyć, że prawie równocześnie mogły powstawać kaplice na południu.

Nad zakrystią grudziądzką obecnie znajduje się empora – jej lico muru od strony wnętrza prezbiterium w całości powstało w latach 1937–1938. Zbudowano je na podstawie wytycznych Jerzego Chyczewskiego, który twierdził, że odkrył relikty łęków (Chyczewski, 1948, s. 33). Nie jest znana dokumentacja z tych badań, a autentyczne elementy nie zostały odróżnione. Obecne formy należą

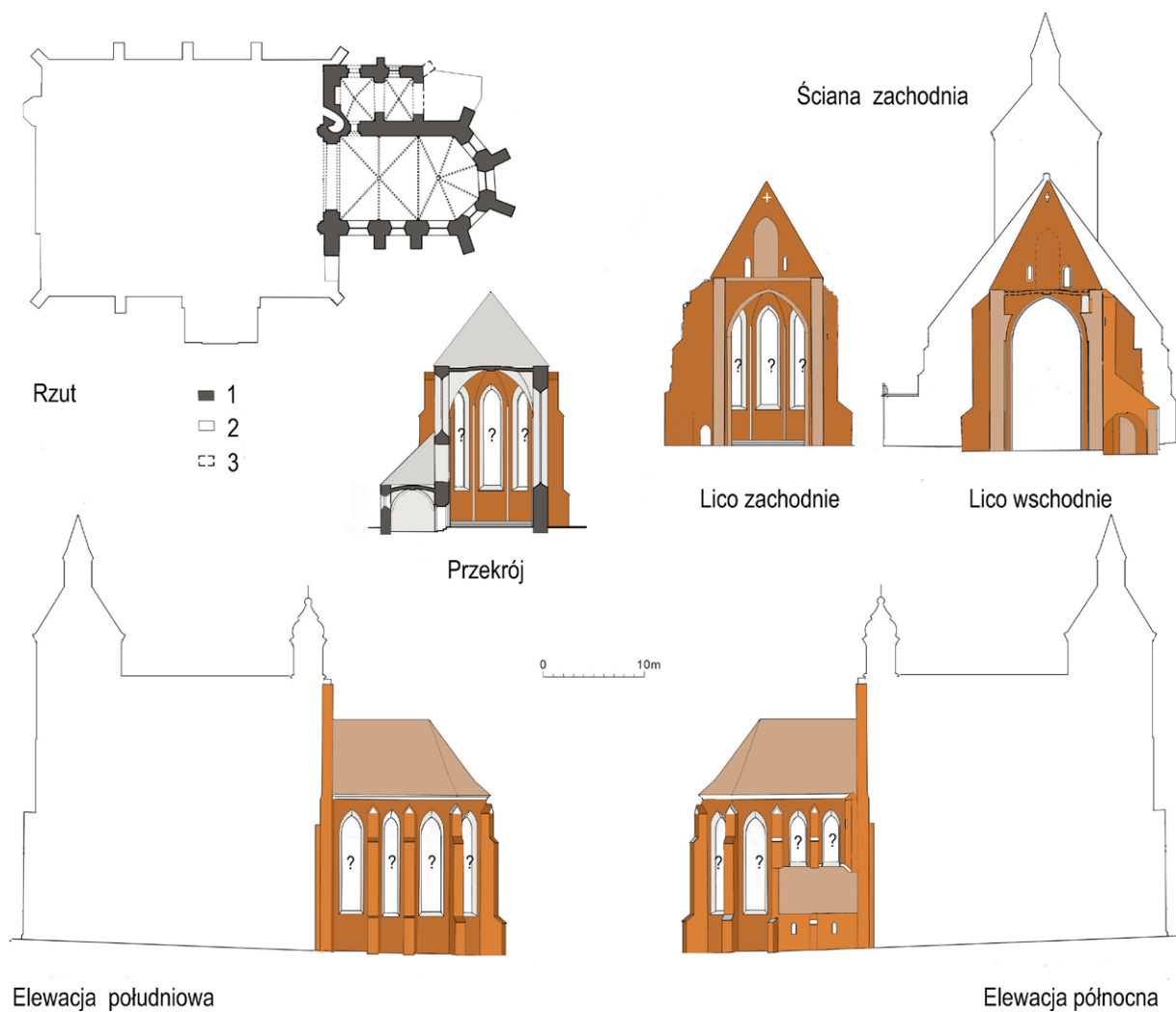
Il. 22. Kościół św. Mikołaja w Grudziądzu, schematy inwentaryzacyjne – fazy budowlane i hipoteza układu stratygraficznego: 1 – pierwsza faza (AJS 1), 2 – druga faza (AJS 2), 3 – trzecia faza (AJS 3), 4 – czwarta faza (AJS 4), 5 – piąta faza (AJS 5, 6), 6 – szósta faza (AJS 7–9), 7 – siódma faza (AJS 10, 11), 8 – ósma faza (AJS 12); oprac. E.Ł., F.H.

zatem traktować z dużym dystansem. Gdyby na strychu mieściła się empora, to byłaby niewielka, a spadek dachu wyłączałby jej znaczną część powierzchni użytkowej.

Należy przy tym dodać, że tego typu konstrukcji w zasadzie nie stosowano w innych kościołach państwa krzyżackiego. Zasadą bowiem umieszczania empor nad zakrystiami była budowa sklepionego lub przykrytego stropem pomieszczenia tworzącego piętro. Spośród 23 znanych przykładów⁵ jedynie w Dzierzgoniu zachowała się podobna do grudziądzkiej empora strychowa (Soćko, 2005, s. 36, 304). Zastanawiający jest również brak profilowania krawędzi łęków empory grudziądzkiej. Wszystkie pozostałe łuki i otwory w części wschodniej kościoła zostały ozdobione formami wałkowymi. Nie można więc wykluczyć, że łuki na strychu zakrystii mogły mieć funkcję jedynie konstrukcyjną.

Określenie początków budowy kościoła św. Mikołaja nie jest łatwe, ponieważ do dziś nie zachowały się źródła pisane dotyczące tego zdarzenia. Inicjatywę jego powstania wiąże się powszechnie z XIII-wieczną misją biskupa Chrystiana, cystersa z Oliwy (1180–1245), który otrzymał od Konrada Mazowieckiego gród Grudziądz (Zielińska-Melkowska, 2002, s. 30–39). Znaczące wzmianki z tego czasu dotyczyły miasta: jedna z 1227 r., w której wymieniony zostaje Grudziądz (*Scriptores...*, 1861, s. 137), i druga z 1291 r. –

⁵ Są to empory nad zakrystiami w Hławie, Suszu, Fromborku, Bartoszczykach, Jezioranach, Sępopolu, Lidzbarku Warmińskim i Barcianach; trzy empory w Gdańsku, Świeciu, Tczewie, Barczewie, Reszlu, Nowym Stawie, Elblągu, Olsztynie, Boretach, Pasłęku, Starogardzie Gdańskim i Kętrzynie (Soćko, 2005).

Il. 23. Próba rekonstrukcji kościoła św. Mikołaja z pierwszej fazy budowlanej, schematy inwentaryzacyjne: 1 – mury istniejące, 2 – obrys obecnego rzutu, 3 – linie hipotetyczne; oprac. E.Ł., F.H.

z informacją, że Meinhard z Querfurtu nadał miastu prawo chełmińskie (*Preußliches...*, 1909, s. 365, 366). Na tej podstawie nie można określić początku budowy murowanej świątyni.

Datowanie trzeba zatem oprzeć na źródłach materialnych, czyli architekturze i jej analizie stylistycznej. Pierwszym elementem datującym jest układ cegieł, który powszechnie wiąże się na tych terenach z wiekiem XIII (Arszyński, 2016). Kolejnych wskazówek dostarczają podobieństwa do najstarszych ceglanych budowli sakralnych powstających blisko Grudziądza. Za taki obiekt można uznać kościół opactwa cysterek w nadwiślańskim Chełmnie. W 1267 roku tamtejszy burmistrz i rada miejska nadały cysterkom cztery działki (*Urkundesbuch...*, 1885, s. 54, 55) i rozpoczęto prace przy kościele opackim zbudowanym z cegieł w wątku wendyjskim – tak jak w Grudziądzu. Jest również szereg innych podobieństw: wschodnie zakończenie świątyni pięcioma bokami ośmioboku, wieżyczka ze schodami na północy, gotycka konstrukcja polegająca na żebrowych sklepieniach opartych na słupkach od wnętrza i przyporach na zewnątrz, duże ostrołuczne okna, sklepienie krzyżowe (dolna kondygnacja empory w Chełmnie, zakrystia w Grudziądzu). To one mogą świadczyć o tym, że architektura cysterska mogła być wzorcem części wschodniej grudziądzkiej fary.

Powstanie murów obwodowych cysterskiej świątyni chełmińskiej datowane jest obecnie na rok ok. 1290 (Mroczo, 1995, s. 42), dlatego przyjęto, że w podobnym czasie powstało prezbiterium fary grudziądzkiej. Dodatkowym argumentem przemawiającym za rozpatrywanym zakonnym wzorcem może być wzniesienie w kościele w Grudziądzu sklepienia sześciodzielnego. Powłoki tego typu

istniały już od lat 30. XIII w. w śląskiej świątyni cysterek w Trzebnicy, w opactwie bardzo znanym dzięki kultowi św. Jadwigi. Ten typ sklepienia był zresztą dość powszechny w XIII w. na Śląsku⁶.

Wzorzec cysterski nie jest jednak jedyną analogią. Należy również przywołać pierwszy kościół św. Janów w Toruniu, powstały zapewne ok. roku 1236. Był on podobnie jak chór grudziądzkiej fary zamknięty od wschodu trójbocznie, a w narożach wzniesiono przypory (Grzeszkiewicz-Kotłowska, 2002).

Faza druga: od początku XIV w. do ok. 1341 r.

W drugiej fazie wznoszenia budowli wykonano korpus z wieżą (patrz: AJS 2). Nowa część kościoła powstała jako trzynawowy i czteroprzęsłowy układ bazylikowy z nieznacznie wypiętrzoną nawą główną oraz wieżą wbudowaną w jej zachodnie przęsło (il. 24).

W czasie budowy części zachodniej przyjęto różne od wcześniejszych zasady murowania. Zastosowano wątek gotycki cegieł, a konstrukcja nie była szkieletem. Obciążenia sprowadzono na grube mury i podpory. W nawach bocznych ściany zachodnie pozbawiono otworów, a rozstaw między oknami w elewacjach bocznych był większy niż w prezbiterium. Nawa główna nie miała żadnych okien.

Z niskich arkad wychodziły sklepienia umieszczone na wspornikach. W nawach bocznych to sklepienia gwiaździste o podniesionym kluczu. Przykrycie nawy głównej z tego czasu nie zachowało się – przetrwały jedynie ślady słupek i łuków tarczowych.

Na podstawie badań można stwierdzić, że prace prowadzono od strony zachodniej. Na strychach zachowały się bowiem ślady po nieudanym wiązaniu ścian korpusu i prezbiterium. Gdyby prace prowadzono od strony wschodniej, mury wychodziłyby ze strzępi – w Grudziądzu są one niedopasowane i przesunięte.

Forma sklepień naw bocznych i ograniczona wysokość ścian nawy głównej doprowadziły do zastosowania określonej więźby dachów nad nawami bocznymi. Jej oparciem z jednej strony były mury obwodowe, a z drugiej – masywne kamienne wsporniki wmurowane na poziomie kluczy krawędzi czołowych. Aby schować wypiętrzenie sklepień pod dachem, zapewne zbudowano więźbę jętkową wolną. Tego typu rozwiązanie zastosowano w kościele pw. św. Ducha w Chełmnie na początku XIV w. (Gogolin, 2008, s. 50).

Tak zbudowane dachy naw bocznych korpusu fary grudziądzkiej dochodziły do wieży. Jej dwie dolne kondygnacje były murowane, a górna zapewne drewniana, być może szachulcowa. Rozwiązanie tego typu często stosowano w świątyniach nie tylko państwa krzyżackiego. Było ono mniej trwałe niż murowane fragmenty budowli, przez co części te zwykle nie przetrwały do dziś. Do tej pory drewniane wieże na przyziemiu murowanym zachowały się przykładowo w wiejskim kościele parafialnym w warmińsko-mazurskich Wojciechach oraz w pomorskiej Starej Kościelnej i Niedźwiedzicy (Hermann, 2007, s. 322, 323, 350).

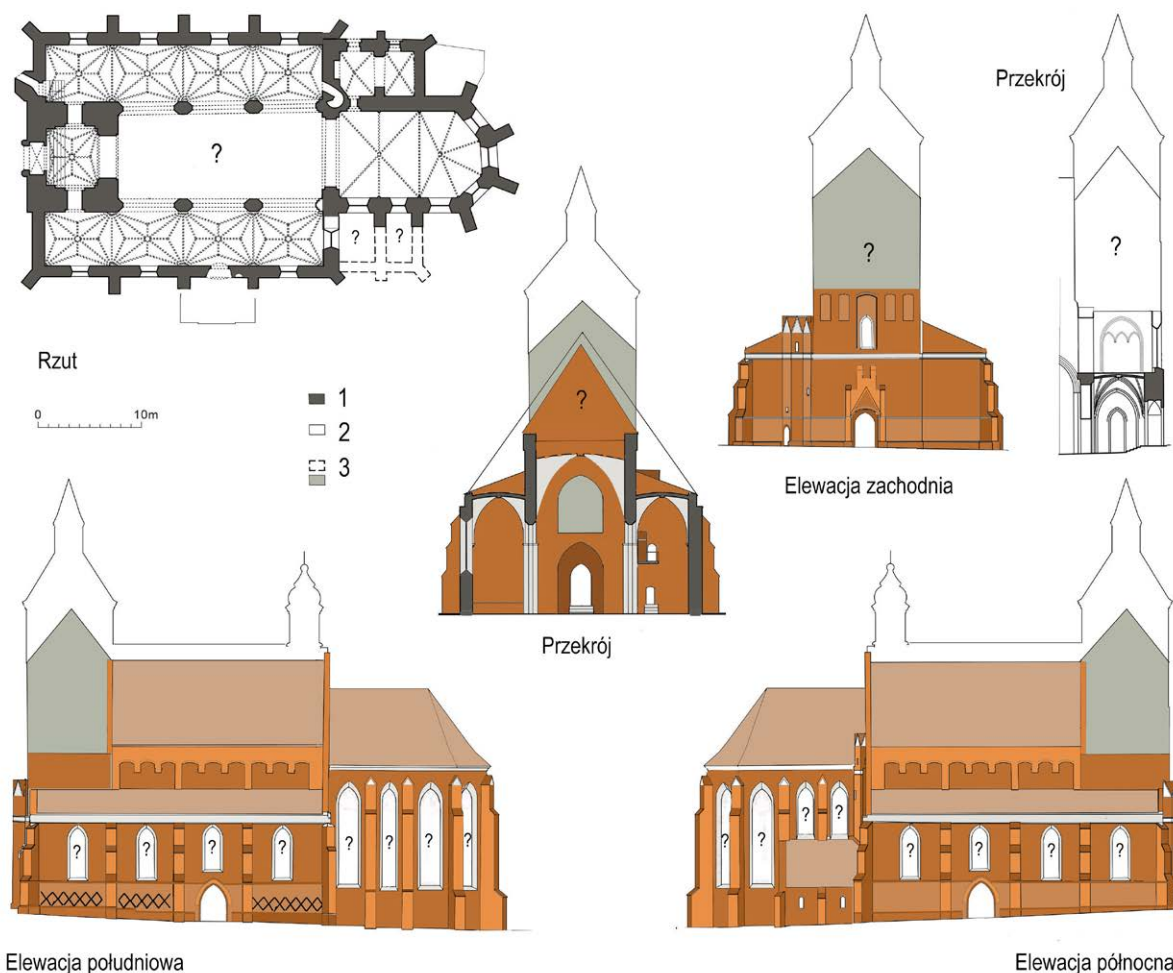
Murowana część wieży zachodniej składała się z przyziemia otwartego arkadami w stronę naw i przykrytego sklepieniem gwiaździstym. Górną kondygnacją była empora pozbawiona połączenia z wyższymi kondygnacjami wieży. Nie wchodziło się na nią bezpośrednio schodami umieszczonymi w wieżycze zachodniej, ponieważ dostawiono ją do muru elewacji zachodniej korpusu. Ciąg komunikacyjny łączący przyziemie z emporą był zapewne podobny do obecnego. Schodami w wieżycze dochodzono do połowy dolnej kondygnacji. Wyżej prowadziły drewniane schody zbudowane między drewnianymi podestami w zachodnim przęsle nawy północnej.

Do dziś nie zachował się autentyczny łęk między emporą a nawą główną. Obecny powstał po drugiej wojnie światowej. Przetrwały natomiast ściany boczne, z których południowa została wypełniona okazałą blendą z fryzem arkadowym. Podobne elementy występują często w elewacjach wież,

---

⁶ W XIII wieku zostały prawdopodobnie wzniesione sklepienia w kościołach: franciszkanów w Głogowie (1257), dominikanów we Wrocławiu (po 1226) i w Iglawie (1261), w kaplicy zamkowej św. Tomasza w Raciborzu (~1290), w farze w Złotorzy (1200–1230), w chórze katedry wrocławskiej (przed 1272) (Mroczo, 1995).

Il. 24. Próba odtworzenia architektury kościoła św. Mikołaja z drugiej fazy budowlanej, schematy inwentaryzacyjne: 1 – mury istniejące, 2 – obrys obecnego rzutu, 3 – hipotetyczne rekonstrukcje; oprac. E.Ł., F.H.

we wnętrzach są natomiast detalem rzadkim. Zdobią przykładowo wnętrze zachowanego na terenie obecnej Rosji krzyżackiego kościoła parafialnego w Eylau (Hermann, 2007, s. 389) i empore kaplicy Mieszkańskiej śląskiej fary w Świdnicy.

W zbudowanych w drugiej fazie elewacjach korpusu konsekwentnie stosowano elementy dekoracyjne. Pionowe podziały związane z przyporami zaakcentowano dwuspadowymi daszkami z małymi trójkątnymi szczytami w środku. Motyw trójkąta pojawił się także w zwieńczeniu wieżyczki zachodniej i nadbudowie wieżyczki wschodniej. W ten sposób nakrywały je formy podobne do koron. Poziomą dekoracją był gzyms cokołowy, kordonowy i dwa gzymsy koronujące z pasem fryzu w środku.

Dolne poziome profile znalazły swoją kontynuację w domkowym portalu zachodnim nieznacznie wysuniętym przed lico elewacji – jego cokół i imposty pilastrów tworzyły całość z gzymsami. Zwieńczeniem kompozycji był prawdopodobnie szczyt schodkowy z fialami, który zrekonstruowano na podstawie przebadanych śladów w ścianie. Wejście zostało zamknięte profilowanym łękiem odcinkowym z umieszczoną nad nim trójkątną blendą. Podobna forma zdobiła zachodnią elewację kujawsko-pomorskiego kościoła w Grucie (Hermann, 2007, s. 473).

Gzyms kordonowy obiegał także zapewne górną część portalu północnego i południowego. Taką rekonstrukcję przedstawiono na podstawie badań, w których za wzór posłużyło wejście zachodnie w kościele parafialnym pw. św. Jakuba w Toruniu. Ten ostrołuczny portal został obwiedziony kolorowo glazurowanymi płytkami inskrypcyjnymi, a nad nimi – gzymsem kordonowym (Anuszewski, 2003; Hermann, 2007). W Grudziądzu zamiast płytek umieszczono główki cegieł.

Najbardziej wyrazistym poziomym elementem dekoracyjnym był połączony z lizenami fryz arkadowy wieńczący południową i północną elewację nawy głównej. Obecnie ukryty jest pod połaciami dachu. Wprawdzie przybliżone motywy występowały wcześniej w architekturze romańskiej, ale były drobniejsze i mniej plastyczne. Podobne do gruzińskich fryzy zachowały się przykładowo na elewacjach wieżyczek XIV-wiecznej baszty Żeglarskiej w Toruniu (Anuszewski, 2003, s. 76) oraz na wieżach i elewacjach zamku w warmińsko-mazurskiej Nidzicy (Hermann, 2007, s. 614). Analogiczne formy można również odnaleźć na rycinie ukazującej niezachowany zamek gruziński w czasie oblężenia miasta w styczniu 1656 r. (Pufendorf, 1696). Jest prawdopodobne zatem, że inspiracją omawianego fryzu były elementy architektury obronnej. Stały się one prawdopodobnie wzorcem zwieńczenia południowej elewacji kościoła w kujawsko-pomorskim Ryńsku (Hermann, 2007).

Przeprowadzone badania elewacji południowej prezbiterium umożliwiły postawienie hipotezy o istnieniu w tym miejscu kaplic. Wskazują na to zamurowane otwory w trzech przęsłach zachodnich. O kaplicach wspominał w 1667 r. kanonik Jan Ludwik Strzesz, który z polecenia biskupa chełmińskiego Andrzeja Olszowskiego przeprowadził wizytację kościoła. Odtworzenie rzutów i datowanie będzie jednak możliwe dopiero po przeprowadzeniu badań archeologicznych (*Visitationes Episcopatus...*, 1902).

Warto wspomnieć także o kolorystyce wybudowanych w drugiej fazie elewacjach korpusu nawowego. Dominującym kolorem był czerwony brąz zestawiany z kremowymi spoinami i tynkowanymi glifami okien, pasem fryzu okapowego i szczyków wieżyczek. Elewacja południowa została szczególnie wyróżniona, ponieważ tylko na niej umieszczono romby ułożone z główek cegieł zendrówek.

Kolorystyka wewnątrz naw była bogatsza. Ściany pokryto tynkami, a w wybranych miejscach ozdobiono malaturami. O bogactwie ich form świadczą fragmenty wielowarstwowej polichromii odkrytej w 1939 r. i zachowanej na bokach filara między nawą południową i główną. Najstarsza jej warstwa, datowana na koniec XIV w., charakteryzuje się namalowaną czerwoną linią układem ciosów – motywem powszechnie stosowanym we wnętrzach gotyckich świątyń. Stał się on tłem sceny z figurami Najświętszej Marii Panny oraz św. Jana i z fragmentem majuskułowego napisu. Druga scena, bardzo zniszczona, przedstawia zapewne Ukrzyżowanie (Domasłowski i in., 1984).

Oprócz dekoracji kolorystycznych wewnątrz kościoła zdobiły różne kamienne detale. Należą do nich dwie kropielnice i chrzcielnica stojąca w pobliżu prezbiterium. Jej czasa była oryginalnym dziełem gotlandzkiej proveniencji, datowanym na 2. poł. XIV w. (Nowiński, 2023). Decydującym argumentem przekonującym o pochodzeniu chrzcielnicy z Gotlandii stało się badanie petrograficzne jej kamienia w lipcu 2023 r. Na jego podstawie wykazano, że została ona wykonana z gotlandzkiego wapienia występującego w złożach Hoburgen (patrz: Aneks).

Nie jest znane natomiast pochodzenie niewielkiej XIV-wiecznej kropielnicy, którą obecnie umieszczono przy wejściu do kruchty. Jej dekoracja jest całkowicie odmienna od wcześniej opisanej chrzcielnicy. Motywem przewodnim jest tu plastyczna wić roślinna.

Datowanie drugiej fazy budowlanej oparto głównie na wcześniej przedstawionych przesłankach stylistycznych. Źródła pisane są bowiem nieliczne i mało konkretne. Należy do nich przekaz mówiący o darowiźnie Konrada zw. Schorn: w dniu święta św. Marcina w 1307 r. miał on przekazać miastu 20 grzywien, z czego dwie grzywny plebanowi Luthegerowi, by odprawiał mszę za duszę darczyńcy (Froelich, 1868, s. 108).

Faza trzecia: po ok. 1341 r. do początków XVI w.

Początek działań budowlanych, określonych umownie trzecią fazą, nastąpił zapewne po pożarze miasta z 1341 r. (il. 25). Można z tym wiązać pochodzący z tego okresu zakup od rady miasta Gdańska 30 łasztów wapna „czu nucze dem gotis huse” (Froelich, 1868). W późniejszym czasie na intensywność prac wpłynął konflikt z Królestwem Polskim z lat 1409–1411, a także wojna trzynastoletnia 1454–1466.

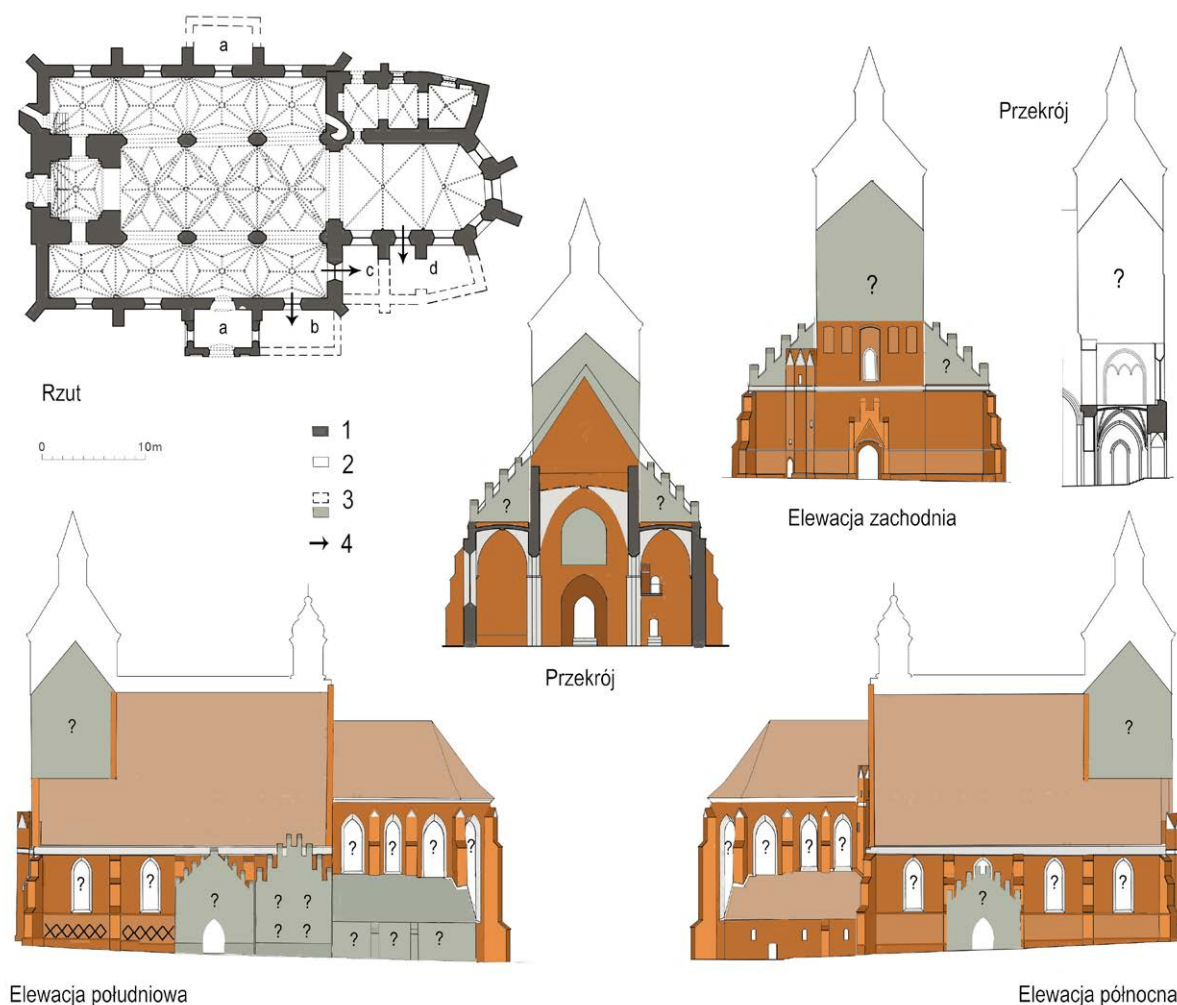
Te wydarzenia mogły spowodować, że z trzeciej fazy budowy przetrwały w całości jedynie niektóre fragmenty kościoła (patrz: AJS 3). Należą do nich wschodnia dobudówka zakrystii o rzucie w formie czwo-

roboku. Jej wnętrze powstało po wyburzeniu ściany wschodniej starej zakrystii i umieszczeniu w tym miejscu łuku. Nowo powstałą część przykryto sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Prowadziło do niej niewielkie, zwieńczone łukiem odcinkowym wejście dostępne od strony północnej. Obecnie jest ono zamurowane.

Kolejnym zachowanym elementem, powstałym w trzeciej fazie, była dolna część kruchty południowej. O jej średniowiecznej metryce świadczą ostrołuczne otwory wejścia i okien. Z górnej części przetrwał jedynie ślad po dwuspadowym dachu. Na tej podstawie można przypuszczać, że kruchtę pierwotnie zapewne wieńczył wysoki szczyt. Nie da się też wykluczyć niskich dwóch kondygnacji.

Do prac budowlanych z omawianego okresu można zaliczyć także obecne gwiaździste sklepienia nawy głównej. Jednorodna forma ich powłoki i głównie dekoracyjna funkcja żeber przypominają sklepienie nawy głównej kościoła parafialnego pw. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Toruniu datowane na lata po 1473 (Mroczo, 1995, s. 142).

Zaprezentowane wcześniej elementy kościoła przetrwały prawie w całości. Reliktowym stanem zachowania charakteryzują się natomiast południowe przybudówki kościoła, których ślady przetrwały jedynie w elewacji. Mimo to zdecydowano się przedstawić hipotetyczną rekonstrukcję przebiegu pozostałych murów i elewacji. Dzięki temu będzie możliwe wskazanie miejsca przyszłych poszukiwań podczas przeprowadzania kolejnych prac ziemnych albo remontowych.

Il. 25. Próba odtworzenia architektury kościoła św. Mikołaja z trzeciej fazy budowlanej; schematy inwentaryzacyjne:

- 1 – mury istniejące, 2 – obrys obecnego rzutu, 3 – hipotetyczne rekonstrukcje, 4 – hipotetyczne kierunki wejść:
 a – kruchta, b – kaplica Rzemieślników (później św. Michała Archanioła), c – kaplica św. Stanisława (później Kostków),
 d – kaplica św. Barbary (później Działyńskich); oprac. E.Ł., F.H.

Jednym z reliktowo zachowanych elementów świątyni jest dwukondygnacyjna przybudówka, dostawiona od wschodu do kruchty. Jej ślady przetrwały w pierwszym od wschodu przęśle elewacji południowej korpusu. Należą do nich bruzdy po dwuspadowym dachu widoczne pod gzymsem koronującym i niżej zamurowany relikot otworu. Pod nim, na całej długości przeszła, nastąpiła wymiana lica muru. Mogło się tutaj znajdować przejście lub arkada, która oddzielała wnętrze nawy bocznej od dolnego pomieszczenia przybudówki. Nad nim prawdopodobnie znajdowała się empora – także otwarta do wnętrza kościoła. Ten układ przypomina tzw. chór mieszczański śląskiej fary w Świdnicy. Jest to również przybudówka południowej nawy bocznej. Na dole znajduje się sklepiona kaplica, a na górze empora z ołtarzem. Fundatorami budowli świdnickiej byli mieszkańcy miasta, co może być też nawiązaniem do pierwotnej funkcji przybudówki grudziądzkiej. Zgodnie ze słowami wizytatora kanonika Strzesza z 1667 r.: przy kościele w Grudziądzu znajdowała się bowiem kaplica cechowa (za: *Visitationes Episcopatus...*, 1902).

Jak wspomniano, z tej domniemanej kaplicy rzemieślników do dziś przetrwała reliktowo jedynie jedna ściana. Hipotetyczną rekonstrukcję elewacji wykonano dzięki powtórzeniu formy fiali grudziądzkiego portalu zachodniego oraz na podstawie architektury dwukondygnacyjnej zakrystii dostawionej do korpusu kościoła w warmińsko-mazurskich Jezioranach (Hermann, 2007, s. 724; Soćko, 2005, il. 29).

Kolejne reliktowo zachowany przybudówki sąsiadowały z południową elewacją prezbiterium i pełniły zapewne funkcję kaplic. Wytyczne do określenia ich obrysu zaczerpnięto ze schematycznego rzutu kościoła umieszczonego na planie Grudziądza z 1772: na południe od prezbiterium jest widoczna przybudówka o rzucie nieregularnym, sięgająca 2/3 jego długości. W przybliżeniu przypominała ona obrys do dziś istniejącej trzyprzęsłowej zakrystii. Taką formę zatem powtórzono w hipotetycznej rekonstrukcji architektonicznej kaplic.

Ich funkcję natomiast określono na podstawie wspomnianej wcześniej wizytacji Strzesza z 1667 r. (*Visitationes Episcopatus...*, 1902). Można przeczytać w jej następstwie o kaplicy Kostków, do której schodzono na dół. Tę informację zestawiono z wykonaną przed 1945 r. fotografią ściany wschodniej nawy południowej: widać wnękę z niżej wstawionym obramieniem portalu, co wskazuje na istnienie schodów prowadzących do niżej położonej posadzki. Pierwsza od zachodu kaplica przy prezbiterium mogła być zagłębiona w ziemię. Przymuszczalnie od XVI w. była pod wezwaniem Kostków.

Pojawia się również wzmianka o kaplicy św. Barbary (później Działyńskich) przylegającej do kaplicy Kostków – wejście do niej było od strony prezbiterium. Po późniejszych przebudowach według Strzesza ta kaplica była znaczącym elementem świątyni, dlatego w zaproponowanej rekonstrukcji jej rzut przedstawiono jako układ dwuprzęsłowy.

Reliktowo zachowana przybudówka to także nieistniejąca kruchta północna zaznaczona na wspomnianym już planie Grudziądza z 1772. Osłaniała ona zapewne portal zachowany do dziś w drugim od wschodu przęśle elewacji północnej. Dolna połowa tej elewacji była wielokrotnie przebudowana, trudno jest zatem jednoznacznie określić wielkość przybudówki. Jej formę zrekonstruowano dzięki powtórzeniu ukształtowania częściowo zachowanej kruchty południowej.

Do dziś nie przetrwały również zbudowane w trzeciej fazie szczyty zachodnie naw bocznych. Ich formy odtworzono po analizie panoramy Grudziądza z 1. poł. XVIII w. Na niej spadki dachów zostały osłonięte czterema schodkowo zbudowanymi fialami.

Szczyty naw kościoła grudziądzkiego dochodziły do murowanego piętra wieży, które nadal stanowiło empore otwartą w stronę wnętrza nawy głównej. W wyższej części wieży znajdowała się prawdopodobnie drewniana konstrukcja. Była ona na tyle masywna, by możliwe było zawieszenie dzwonu o średnicy 103 cm, odlanego przez ludwisarza Mertena w 1482 lub 1487 r. Zdobił go napis: „o rex gloriae Criste veni cum pace”.

Faza czwarta: po 1612 r. do końca XVII w.

Omawiana czwarta faza budowlana była związana z naprawą i modernizacją zniszczonych w różny sposób części kościoła św. Mikołaja (patrz: AJS 4). To także okres, w którym katolicy na pewien czas

utracili zwierzchność nad świątynią. W latach 1550–1606 i później w okresie 1656–1659 kościół użytkowali protestanci (Mańkowski, 1928).

Pierwszą przyczyną zniszczeń budowli był pożar w 1612 r. (*Visitationes Episcopatus...*, 1902). Prawdopodobnie po pożarze usunięto górną część kruchty południowej: w 1632 r. zyskała ona nową, manierystyczną fasadę – jej detale mogły się stać wzorcem później przekształcanych kaplic.

Opisana kruchta jest jedyną materialną pozostałością architektoniczną po czwartej fazie budowlanej. O innych działaniach dowiedzieć się można z wielokrotnie przytaczanej wizytacji kanonika Szresza z 1667 r. (*Visitationes Episcopatus...*, 1902) oraz z późniejszej – zleconej przez biskupa Hohenzollerna w latach 1786–1787⁷.

Według tych źródeł kaplica cechowa po pewnym czasie zaczęła pełnić funkcję szkoły, a następnie, chociaż krótko, szpitala św. Ducha. W 1673 roku przejęło ją bractwo św. Michała, i od tej pory była pw. św. Michała.

W wizytacjach pojawia się też informacja o kaplicy Kostków. Znajdowały się tam: ołtarz poświęcony Stanisławowi Kostce, płyty grobowe przeniesione z nawy kościoła, dwa epitafia. Być może fragment jednego z nich jest eksponowany obecnie we wnętrzu kruchty. Według wizytatorów jedną z płyt można było podnieść i wejść na schody prowadzące do podziemia mieszczącego grobowce rodziny Kostków. Na wschodzie miały być ulokowane pochówki szlacheckie, a na zachodzie – mieszczzańskie.

Wymieniane źródła najwięcej uwagi poświęciły kaplicy św. Barbary, przekształconej w kaplicę rodu Działyńskich. Według wizytatorów ufundował ją w 1632 r. Jan Działyński, wojewoda chełmiński i starosta pokrzywieński. Wówczas powstała budowla z elewacjami zdobionymi boniowaniem, kopułowym sklepieniem i marmurami umieszczonymi na ścianach. Kaplica mieściła portrety, kamienne epitafia i podziemne grobowce wojewody oraz członków rodu Działyńskich. Została ona mocno zdewastowana w czasie potopu szwedzkiego (1655–1660) i później ok. 1700 r. wyremontowana z inicjatywy ks. Kazimierza Dąbrowskiego.

Ze wspomnianych wizytacji dowiedzieć się także można, że w czasie walk o Grudziądz prowadzonych przez wojska Jerzego Lubomirskiego ogień pochłonął organy (wzmianka o nich pochodzi z 1647) znajdujące się we wnętrzu kościoła. Zniszczony został także dach prezbiterium, który musiano odbudować.

Jak pisali wizytatorzy, drewniana część wieży również uległa spaleni. Na rycinie Erika Dahlberga z 1656 r. wieżę kościoła wieńczy dwuspadowy dach. Zgodnie z relacjami źródłowymi po wojnie ze Szwedami powstała nowa konstrukcja drewniano-ceglana.

Inne fragmenty wizytacji dotyczyły wystroju kościoła – elementów dziś przeważnie nieistniejących. Dowiadujemy się z nich, że związany z luteranami burmistrz grudziądzki Nickel Ackerbaum pokrył koszty remontu organów, ufundował nową, ozdobną chrzcielnicę i sfinansował ponowne odlanie zniszczonego dużego dzwonu (*Die Annalen...*, 1904, s. 35). W tym czasie powstała także, nieistniejąca już, kryta ołowianą blachą wieżyczka z kolejnym dzwonem.

Zachowanymi pozostałościami wystroju kościoła z omawianej fazy budowlanej są obrazy, które do dziś znajdują się w kościele grudziądzkim. Najbardziej znanym jest wizerunek Matki Bożej Grudziądzkiej pochodzący z 2. poł. XVII w. ozdobiony srebrną trybowaną suknią w wieku XVIII. Obecnie wstawiony jest w ołtarz Najświętszej Maryi Panny stojący przy ścianie wschodniej nawy północnej. Należy także wymienić datowany na początek XVII w. obraz tablicowy św. Mikołaja oraz przedstawienie św. Anny Samotrzeć – malowidło wiązane z warsztatem słynnego pomorskiego malarza z okresu kontrreformacji: Hermana Hana. W kościele można obejrzeć także obraz koronacji Najświętszej Marii Panny, mocno przemalowany i datowany na połowę XVII w.

---

7 Najnowszy opis wizytacji w: (Birecki, 2016, s. 124–126).

Faza piąta: od początku XVIII w. do ok. 1795 r.

Na podstawie przeprowadzonych badań można przypuszczać, że działania związane z piątą fazą koncentrowały się na stworzeniu spójnego barokowego wyposażenia wnętrza. Ich opis zawierała wizytacja biskupa Hohenzollerna (1786–1787) (Birecki, 2026, s. 124–126).

Do dziś przetrwało kilka ołtarzy z tego czasu. Należy do nich wysoki ołtarz główny poświęcony św. Mikołajowi, stojący w prezbiterium – pierwotnie na tle okien zamurowanych do 2/3 wysokości. Zgodnie ze wspomnianą wizytacją pokryto go złotem w 1728 r. o wartości 1130 florenów, czyli złotych polskich. Równie dekoracyjny był obecny ołtarz Najświętszego Serca Pana Jezusa i ołtarz Najświętszej Maryi Panny. Oba znajdują się przy zachodnich ścianach naw bocznych.

Znaczącą częścią wystroju była także, widoczna na fotografii z końca XIX w., niezachowana belka tęczowa ufundowana przez kanonika Jakuba (?) Krygiera – pokryta czerwoną polichromią i zdobiona złożonymi ornamentami. Wieńczył ją krucyfiks z ukrzyżowanym Jezusem, któremu towarzyszyły figury Najświętszej Marii Panny, Dawida i Salomona.

Wiedzę o wnętrzu w omawianym okresie uzupełnia kolejna fotografia z lat 20. XX w., na której uwieczniono barokowy fresk na ścianie zachodniej nawy południowej ze sceną chrztu Pomorza. Na fotografii Mańkowskiego z 1928 r. widnieją natomiast: nieistniejąca już bogata ambona z baldachimem, dekoracyjne balaski i stalle w prezbiterium, ławy w nawie głównej.

Na podstawie wizytacji biskupa Hohenzollerna dowiadujemy się o kolejnych elementach dziś nieistniejących. Należy do nich wieża „z pruska murowana”, na której wisiały trzy dzwony. Jednym z nich był dzwon z inskrypcją „*Soli deo gloria/sonet vox tva in in auribus meis Cant. 2, 14/Anno Domini 1777*”. Wizytator wymienił także 8-głosowe organy na emporze przy wieży oraz nowy, wysoki hełm z 1738 r. (datę umieszczono na chorągiewce).

Schyłek piątej fazy budowlanej łączył się z przeprowadzonymi na szeroką skalę rozbiórkami znanymi z przekazów pisanych. Kaplica Działyńskich, później poświęcona św. Stanisławowi Kostce, pod koniec XVIII w. podpadła w ruinę. W związku z tym w 1795 r. proboszcz Pohlke podjął decyzję o jej rozebraniu. Rok później podobny los spotkały dwie inne kaplice: św. Michała Archanioła i Kostków. Cegłę użyto do budowy murów wieży, a miedziane płyty wykorzystano podczas budowy jej hełmu. W tym samym czasie powstała barokowa sygnaturka – do dziś niezachowana (Heise, 1894, s. 497). Materialnym śladem po tych działaniach są fragmenty kościoła zbudowane z budulca rozbiórkowego. Należy do nich trzecia kondygnacja wieży oraz zamurowania otworów w południowej elewacji kościoła (patrz: AJS 5, AJS 6).

Faza szósta: ok. 1896 r.

Działania budowlane związane z szóstą fazą budowlaną były prowadzone etapowo. Początkowe prawdopodobnie dotyczyły one wnętrza świątyni. Polegały na wymianie posadzek i wstawieniu płyt z sygnaturą „GK” oraz na wykonaniu neogotyckiego wystroju malarskiego. Polichromie o geometrycznych i roślinnych motywach, zestawione z barokowym wyposażeniem przetrwały do lat 20. XX w. – można je zobaczyć na fotografii Mańkowskiego (1928).

W tym czasie do wnętrza sprowadzono nowe obrazy. W 1858 roku powstał obraz z wizerunkiem św. Mikołaja oraz obrazy Serca Pana Jezusa i św. Antoniego namalowane przez profesora Wacława Szczeblewskiego, wykładowcę w Pomorskiej Szkole Sztuk Pięknych w Grudziądzu. Zabrano natomiast części poliptyku pochodzące z dawnej kaplicy zamku grudziądzkiego rozebranego w latach 1796–1804. Siedem z nich przejęło w 1883 r. muzeum w Gdańsku (Provinzial-Gewerbe-Museum; Muzeum Rzemiosła Artystycznego). Kolejne dwa wywieziono w 1912 r. i przyłączono do poprzednich elementów w jego zbiorach. W 1886 roku wstawiono nowe organy. Wykonała je słynna firma organmistrzowska Wilhelma Sauera z Frankfurtu nad Odrą (Birecki, 2016, s. 132). Organy uległy zniszczeniu podczas drugiej wojny światowej.

Największymi częściami kościoła powstałymi w tym czasie były prawdopodobnie górne kondygnacje wieży, częściowo zachowane do dziś. W zachodnią elewację wieży wstawiono kilka elementów przeniesionych zapewne ze wspomnianego rozebranego zamku. Przy wieży wyremontowano i uzupełniono wnękami szczyty zachodnie naw bocznych. Nowe elementy być może znalazły się na widoku elewacji południowej kościoła, przechowywane w archiwum parafii.

Około 1896 r. z inicjatywy proboszcza Ottona Kunerta zdecydowano się na remont kolejnych części elewacji kościoła (*Katalog zabytków...*, 1974, s. 8). Remont poprzedziła inwentaryzacja Heisego (1894, s. 500) sporządzona w 1894 r. Po jej przeanalizowaniu i na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że wówczas wymieniono lica w dolnych częściach wszystkich elewacji. Nieznacznie zwiększono także okna korpusu nawowego i wstawiono nowe maswerki. Przebudowie uległy również części zakrystii. W ścianie południowej, na miejscu okna zachodniego wybudowano portal, obok wykonano dwa nowe okna, a przy jednym z nich zamurowano wejście. Oprócz tego wzniesiono nowy szczyt zachodni, zamurowano okno zachodnie i zbudowano nowy łęk przyporowy wznoszący się nad dachem zakrystii.

Faza siódma: 1937–1938 r.

W zaprezentowanej siódmej fazie budowlanej zmieniono całkowicie poprzedni charakter wnętrza kościoła. Wcześniej ściany i sklepienia były pokryte tynkami oraz polichromiami. Prace w latach 1937–1938 były prowadzone pod kierunkiem ówczesnego konserwatora województwa pomorskiego Jerzego Chyczewskiego (1948). Zdecydował się on na radykalne posunięcia i stworzył kreację wnętrza, która przez niektórych późniejszych badaczy została uznana za wiarygodną rekonstrukcję. Aby uniknąć nadinterpretacji, przytoczone zostaną autorskie fragmenty opisów Chyczewskiego.

Na wstępie uznał wnętrze kościoła za „nieodpowiednio pomalowane przed kilkudziesięciu laty (1896)” (Chyczewski, 1948, s. 126) i postanowił je zmienić. Prace poprzedzono poszukiwaniem pierwotnych polichromii. Sondáže wykonywał artysta malarz Stefan Wojciechowski z Grudziądza – lokalizował je na „na murach, żaglach, żebrach sklepiennych i ościeżach okien w nawach”. Stwierdzono, że „wnętrza naw pokryte były paroma warstwami klejowo-kredowymi i wapiennymi. Warstwy te dość silnie zespolone ze sobą łuszczyły się jednak i w całości od płaszczyzny murów odpadały” (Chyczewski, 1948, s. 127). Do dziś przetrwały niektóre barwne rysunki tych odkrywek (Fijałkowska, 2019, s. 213).

W prezbiterium wykonano siedem odkrywek i nie natrafiono w nich na ślady dawnych malatur. Po zbiuciu istniejących tynków w prezbiterium stało się jasne, że powierzchnia pierwotnych murów gotyckich w 80–90% uległa zniszczeniu i przemurowaniu w czasach późniejszych. „Przy dalszym badaniu murów okazało się, iż całe wnętrze prezbiterium posiadało ceglana licówkę w średniowieczu, pokryte zaś tynkiem były jedynie żagle sklepienne oraz część ostrołukowa ościeży okien i podniebienia tęczy. Cienkie ceglane służki wałkowe w prezbiterium biegły pierwotnie do poziomu posadzki. Zostały one w czasach późniejszych w dolnych partiach ścian zniesione. Odkryto nad wejściem do zakrystii w północnej ścianie prezbiterium dwa ostrołukowe otwory zamurowane w późniejszych czasach. Jeden z otworów służył zapewne jako chórek. W południowej ścianie prezbiterium przy absydzie znaleziono zamurowaną obszerną wnękę przeznaczoną w średniowieczu jako sedillum dla celebransa. Wnęka ta była pierwotnie otynkowana. Na tynku w ościeżach wnęki odnaleziono ślady niewielkich gwiazd malowanych [...]. Mury prezbiterium posiadają wendyjski układ cegieł o wymiarze 8,5–9 × 14 × 29 cm, podczas gdy mury naw kościoła wykazują polskie wiązanie o wymiarze cegieł 9 × 15 × 32 cm” (Chyczewski, 1948, s. 127).

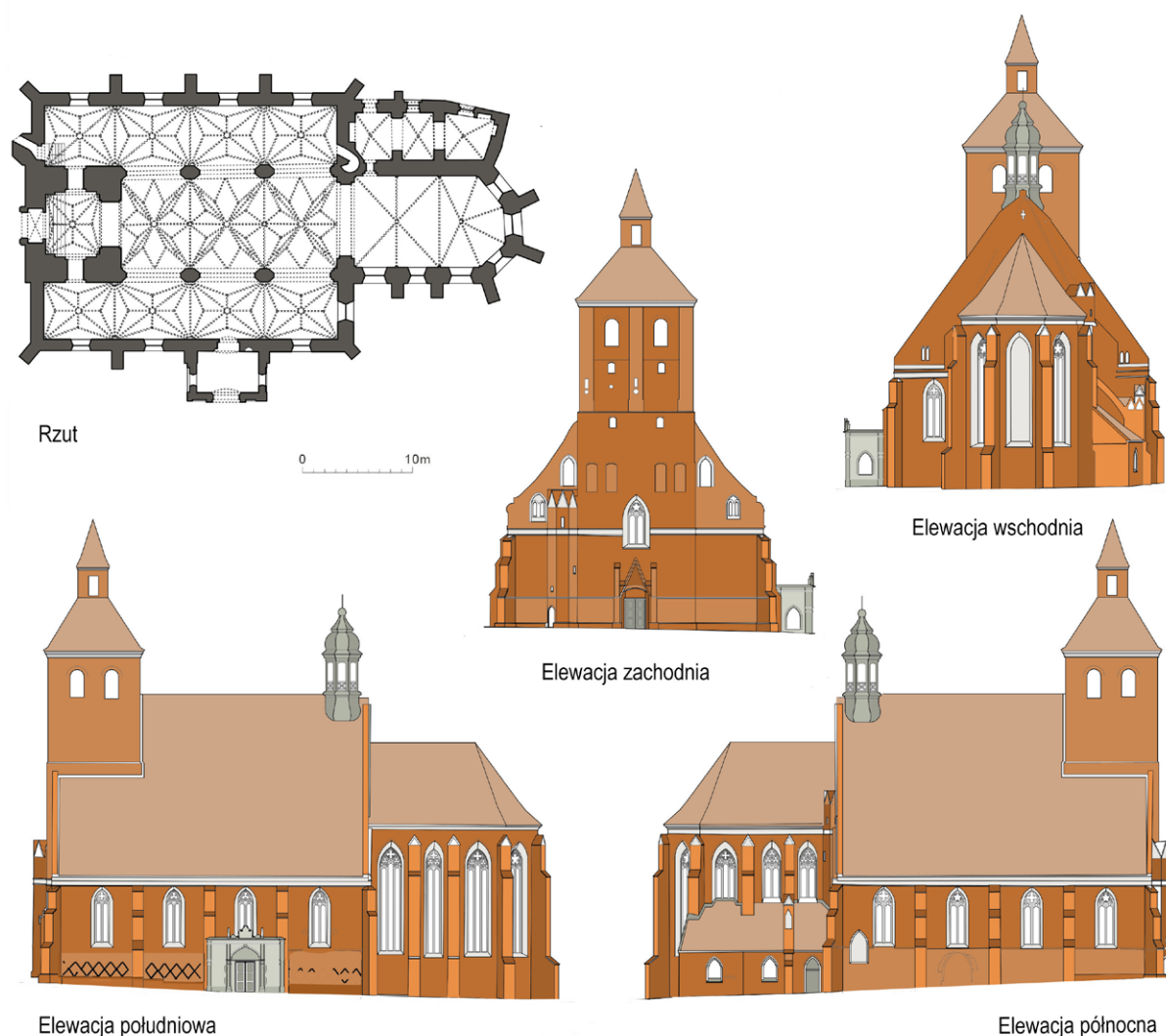
Badania polichromii we wnętrzach korpusu nawowego przyniosły lepsze rezultaty. „W nawie bocznej południowej przy chórze muzycznym odnaleziono na cegle średniowiecznej wryty gmerk. Znaki, herby i napisy, pochodzące najprawdopodobniej z pocz. XVI w., odkryto na tynkach filaru międzynawowego od strony chóru muzycznego w pn. nawie bocznej oraz ostrołukowy (zamurowany

później) otwór w szczytowym wschodnim murze nawy bocznej północnej prowadzący na nieczynną dotychczas klatkę schodową i dawny »chórek« w prezbiterium. Stwierdzono, iż znaczna część ceglanej licówki w nawach będzie mogła być pozostawiona bez zmiany. Najwięcej cegły wymienić należy w połudn. nawie bocznej [...]. Po odczyszczeniu malowideł i zabezpieczeniu ich tynkowanego podłoża rozpoczęto prace zmierzające do oczyszczenia dobrze zachowanej licówki we wnętrzu kościoła oraz do wymiany zniszczonych partii murów wewnętrznych” (Chyczewski, 1948, s. 128).

Po przeanalizowaniu tego tekstu i na podstawie przeprowadzonych badań architektonicznych można stwierdzić, że podczas remontu naw bocznych zachowano układ cegieł, lica oczyszczono, inne scalano kolorystycznie. W prezbiterium obudowano starsze ściany nową oblicówką, która złożona jest z dużych cegieł o układzie zmienionym względem poprzedniego. Zbudowano współczesne łęki i mury balkonowe empor oraz dolne części słupek nadwieszonych – przekształcono je w kolumnienki. Sposób przeprowadzenia tego remontu zatarał ślady po pierwotnych i autentycznych elementach.

Faza ósma: od 1945 r. do 2014 r.

W czasie wcześniej opisanych prac remontowych zdefiniowano wewnętrzną i zewnętrzną formę świątyni. Jej substancja została mocno zniszczona w czasie drugiej wojny światowej. Ucierpiały

Il. 26. Kościół św. Mikołaja po odbudowie w 1945 r., schematy inwentaryzacyjne; oprac. E.Ł., F.H.

zwłaszcza dachy i ściany części zachodniej. Ruinie uległa górna część wieży i sygnaturka. Zapadło się zachodnie przęsło nawy południowej oraz łuk między emporą wieży i nawą. Spaliła się większość wyposażenia: organy, ławy w prezbiterium i nawie, ołtarze, konfesjonały, drzwi wejściowe. Utracono też trzy dzwony wywiezione przez wojska niemieckie. Większość zakonserwowanych wcześniej malowideł ściennych odpadła, wypalone zostały też witraże (Fijałkowska, 2019, s. 209–211).

Do prac remontowych przystąpiono już w 1945 r. (il. 26). Powstała nowa więźba nad korpusem i pokrycie ułożone z dachówek. Odbudowano sygnaturkę, wyremontowano dach nad prezbiterium i wzmocniono witraże. W 1950 roku profesor Jerzy Hoppen z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu wykonał nowy obraz św. Mikołaja w odnowionym ołtarzu głównym. Firma Józefa Sobiechowskiego z Bydgoszczy zbudowała w 1952 r. nowe, 30-głosowe organy z wykorzystaniem części instrumentu z grudziądzkiego seminarium nauczycielskiego. Do tego roku odbudowano wieżę, naprawiono mury, tynki i sklepienia.

W 1954 roku Leon Torwirt, kolejny profesor uniwersytetu toruńskiego, zabezpieczył i częściowo zrekonstruował freski na filarach. Zaprojektował także ołtarze boczne – uwzględnił fragmenty korpusów dawnych ołtarzy i znajdujące się tam malowidła (Birecki, 2016, s. 132). Był także autorem obrazu Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, który od tej pory stanowił osłonę wizerunku Matki Bożej Grudziądzkiej. W 1966 roku wyremontowano ściany zewnętrzne kruchty (Fijałkowska, 2019, s. 209–211). Odzyskano również wywiezione dzwony.

Wszystkie te działania sprawiły, że dzięki staraniom biskupa Andrzeja Suskiego w 1992 r. fara grudziądzka uzyskała status kolegiaty, a w 2010 r. papież Benedykt XVI nadał jej tytuł bazyliki mniejszej. Prace konserwatorskie trwały nadal od 2009 r. dzięki staraniom proboszcza ks. kanonika Dariusza Kunickiego. Jedną z jego inicjatyw była modernizacja organów kościelnych przeprowadzona w latach 2012–2014 (Anuszewski, 2003, s. 18).

Podsumowanie

Prowadzone przez autorów badania architektoniczne kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu oparte były na nowych pomiarach wykonanych metodą cyfrową. Zdobyte w ten sposób informacje pozwoliły na opracowanie stratygrafii budowli i na zaproponowanie zakresu przeobrażeń architektonicznych oraz hipotetycznych ich rekonstrukcji.

Według autorów budowniczości kościoła od razu zaplanowali powstanie świątyni z prezbiterium i nawami. Zapewne też od początku przewidziano wielkość rzutu całości. Zgodnie z wcześniejszymi hipotezami autorzy twierdzą, że prace zaczęto od wzniesienia części wschodniej kościoła. Zbudowano prezbiterium, zakrytą wieżyczkę ze schodami. Nie powstała jednak ona od razu w pełnej wysokości, jak twierdzili niektórzy badacze (Soćko, 2005, s. 25). Sięgała pierwotnie do korony murów prezbiterium, a wyjście na strych mieściło się niżej na wysokości grzbietu nóżki sklepiennej.

Nie stwierdzono, sugerowanej przez niektórych analityków, dwufazowości budowy prezbiterium (Mroczko, 1980, s. 216). Widoczne na zewnątrz mury zostały wzniesione konsekwentnie, bez zaburzeń. Nadal jednak nierozpoznanym problemem jest sposób osadzenia sklepień. Na archiwalnych fotografiach widoczne są służki nadwieszane, a obecnie w tym miejscu znajdują się kolumnienki zbudowane przez Chyczewskiego w latach 30. XX w. Był on także autorem elementów neogotyckich domniemanej empory nad zakrystią. Detal wówczas wykonany jest autorską kreacją konserwatora. Nie wiemy także, na jakiej podstawie wykonał on aranżację empory. Zbudowane przez niego wnętrza jest niewygodne i trudne do użytkowania.

Kolejnym poruszonym zagadnieniem było datowanie pierwszej fazy na lata 90. XIII w. Tym samym autorzy przychyliłi się do najwcześniejszych hipotez, w których zakładano, że prezbiterium zbudowano po 1286 r. (Heise, 1894) lub ok. 1299 r. (Mańkowski, 1928). Przyczyną takiego datowania jest wątek wendyjski cegieł i wskazane podobieństwo do kościoła opactwa cysterek w Chełmnie wzniesionego po 1267 r. Zastosowano tam podobną do grudziądzkiej gotycką konstrukcję szkieletową. Autorzy uważają także, że w początkowym okresie to właśnie architektura pobliskiego Chełmna i okolic miała wpływ na formę archi-

tektury świątyni. Niewykluczony jest też kierunek toruński. Prezbiterium pierwszego kościoła św. Janów w Toruniu (z ok. 1236) było zamknięte trójbocznie, podobnie do chóru grudziądzkiej fary (Grzeszkiewicz-Kotłowska, 2002).

Na podstawie przeprowadzonych badań można również potwierdzić wcześniejsze hipotezy i przyjąć, że na drugim etapie powstał korpus z wieżą. Autorom udało się uzupełnić tę wiedzę o informację dotyczącą kierunku budowy. Mury wznoszono zapewne od strony zachodniej, co stało się przyczyną powstałych błędów technologicznych – nie trafiono precyzyjnie we wcześniej przygotowane wiązania w ścianie wschodniej.

W dotychczasowych opracowaniach niewiele miejsca poświęcano pierwszym elewacjom nawy głównej. Autorzy opracowali nieprezentowaną dotychczas rekonstrukcję z tego czasu. Zwrócono w niej uwagę na brak okien i wystające ponad dachami elementy o stylistyce obronnej. Na taki charakter powstałego na drugim etapie korpusu wskazują także „przysadziste” proporcje budowli i grube mury.

Autorzy nie zgadzają się z hipotezą przedstawianą przez niektórych badaczy, że korpus budowli został wzniesiony na podstawie planów innych niż pierwotne (Birecki, 2016, s. 120; Heise, 1894; Soćko, 2005, s. 26). Bardziej prawdopodobna wydaje się teoria o rozmiarzeniu w terenie wszystkich elementów korpusu według jednego schematu i późniejszym prowadzeniu budowy przez inną ekipę. Cechy obronne architektury świątyni wskazują na jej powiązania z twórcami nieistniejącej kaplicy zamkowej w Grudziądzu. Dlatego korpus był masywny w odróżnieniu od ażurowej konstrukcji szkieletowej prezbiterium.

Nie potwierdzono również teorii, że filary miały być wznoszone na planie kwadratu i bogato profilowane, dopiero później została podjęta decyzja dotycząca ośmiobocznych podpór (Birecki, 2016, s. 120; Heise, 1894; Soćko, 2005, s. 26). Hipoteza ta byłaby upoważniona, gdyby natrafiono na bazy o innym kształcie niż obecne, a tak się jednak nie stało.

Na podstawie przeprowadzonych badań jest możliwa również polemika z większością tez zawartych w pracach Szajerki (2005, 2018, 2019). Nie potwierdzono przypuszczenia, że relikty romańskiego kościoła są dalej obecne w murach ściany północnej zakrystii i elewacji czołowej korpusu – są one częścią gotyckiej budowli. Nieporozumieniem jest też nazwanie arkad w ścianach naw bocznych „romańskim fryzem” (Szajerka 2005, s. 296). Dekoracja ta bowiem przypomina gotyckie dekoracje architektury obronnej. Całkowicie nieuprawniona wydaje się również hipoteza Szajerki, że pierwotnie prezbiterium otaczał wieniec kaplic, kościół miał emporę w korpusie, transept, lektorium i westwerk z narteksem. Do dziś nie przetrwał żaden tego typu element ani jego relikw. Równie niepotwierdzone jest stwierdzenie, że początkowo w stanie surowym wzniesiono bazylikę, w której jednak nie ukończono ścian arkadowych i okien nawy głównej (Szajerka, 2019).

W wydzielonej przez autorów trzeciej fazie nastąpiło przedłużenie zakrystii i budowa sklepienia nawy głównej datowanego, podobnie jak w innych teoriach, na wiek XV. Nie potwierdziła się natomiast teza niektórych badaczy, że w trzeciej fazie budowy kościół nieznacznie podwyższono (Birecki, 2016, s. 120; Heise, 1894). Obecna wysokość murów nawy głównej została ustalona w fazie drugiej.

W dotychczasowych opracowaniach dalsze losy budowy kościoła były słabo rozpoznane. Przyczyną tego było oparcie interpretacji wyłącznie na źródłach pisanych – wizytacjach z XVII i XVIII w. Przeprowadzone architektoniczne badania autorów umożliwiły uporządkowanie i uzupełnienie dotychczasowej wiedzy.

Czwarta faza wiązała się zapewne z naprawą i modernizacją w różny sposób niszczonej części kościoła, czego największym śladem jest manierystyczne przeobrażenie kruchty. Piąta faza poprzedzona została rozbiórkami przeprowadzonymi na wielką skalę.

Około 1795 r. przestała istnieć dwukondygnacyjna kaplica przy korpusie nawowym oraz dwie kaplice przy prezbiterium. Materiał rozbiórkowy został użyty do wybudowania części wieży – wzniesienia jej drugiego piętra. Autorzy opracowania uściślili także zakres prac konserwatorskich prowadzonych w szóstej (1896), siódmej (1937–1938) i ósmej fazie (po 1945).

Przedstawione wyniki prac pozwalają na stwierdzenie, że obecny kościół w większości został uformowany w początkowych dwóch fazach budowlanych. Wówczas powstała świątynia z prezb-

terium, zakrytą na wschodzie oraz trzynawowym korpusem i wieżą na zachodzie. Wieża ta miała dwie kondygnacje murowane, emporę na piętrze i górną część drewnianą. Nawa główna była nieoświetlana i przykryta osobnym dachem.

Od początku strona południowa kościoła była najbardziej reprezentacyjna. Elewacje południowe zostały wielobarwnie udekorowane i w tym miejscu budowano kaplice. Część północna przylegała zapewne do cmentarza, wzmiankowanego w źródłach pisanych. Z funkcją tą mogły być związane tzw. świdy ogniowe, które występują jedynie w elewacji północnej i zachodniej. Niezachowane do dziś kaplice usytuowano na południu. Zaskłaniały one zapewne znaczną część obecnej świątyni i wpływały na jej formę. Duże znaczenie w odbiorze miało także przykrycie wspólnym dachem wszystkich naw.

Dzięki przeprowadzonym w latach 2013–2014 i 2023 badaniom można przyjąć, że się udało rozwiązać część szczegółowych zagadnień związanych z przeobrażeniami budowli. Nadal jednak nieprecyzyjne jest datowanie faz budowlanych, ponieważ oparto je na analizie stylistycznej, w dużej mierze subiektywnej. Wciąż bowiem nie została opracowana metoda bezwzględnego datowania materiałów budowlanych. Przed przyszłymi badaczami stoi zatem zadanie uściślenia czasu przeobrażeń architektonicznych oraz odtworzenie rzutów przybudówek południowych.

Bibliografia

Źródła ikonograficzne

Archiwum Parafii pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu (APG)

- APG 1. Fotografia empory organowej w wieży zachodniej kościoła św. Mikołaja (ok. 1945).
- APG 2. Fotografia ołtarza przy północnej ścianie nawy północnej kościoła św. Mikołaja (ok. 1938).
- APG 3. Fotografia polichromii ze sceną chrztu Pomorza na ścianie zachodniej nawy południowej kościoła św. Mikołaja (ok. 1938).
- APG 4. Fotografia prezbiterium kościoła św. Mikołaja (ok. 1875–1900).
- APG 5. Fotografia wieży kościoła św. Mikołaja od strony południowej po odbudowie (ok. 1950).
- APG 6. Fotografia wieży kościoła św. Mikołaja od strony północno-zachodniej po odbudowie (ok. 1950).
- APG 7. Fotografia wnętrza nawy południowej – ściana wschodnia (ok. 1938).
- APG 8. Gąsiorowski H. (ok. 1945), fotografia kościoła św. Mikołaja od strony południowej.
- APG 9. Gąsiorowski H. (ok. 1945), fotografia kościoła św. Mikołaja podczas odbudowy dachów.
- APG 10. Katholische Pfarikirche zu Graudenz. Südseite (ok. 1890) [światłokopia widoku kościoła od południa].
- APG 11. Stein J.F. (ok. 1700–1750), *Prospect der Stadt Graudentz*, von Westen [fotokopia widoku].

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu (MG)

- Becker (Landmesser) (1897), Plan der Stadt Graudenz, [plan miasta], sygn. IK/1272.
- Giese W. (1910), Plan von der Königl. Peussl. Finediar Stadt Graudentz (...) Gebeude aufgenommen im Monath Maney 1781, [plan miasta], sygn. IK/5.
- Graudenz. Rekonstruktion des Mittelalterl. Stadtgrundrisses (b.d.), [rekonstrukcja miasta średniowiecznego wykonana w okresie okupacji hitlerowskiej na podstawie planów z lat 1657–1772], sygn. IK/2.
- W.F. (1889), Grund Riso Der Stadt Graudentz Anno 1772, [plan miasta], sygn. IK/20.

Źródła pisane

- Die Annalen der Stadt Graudenz von 1563 bis 1660* (1904), wyd. H. Manstein, Graudenz.
- Preußliches Urkundenbuch Politische Abtheilung* (1882), R. Philippi (Ed.), Bd. 1, T. 1, Hartungsche Verlagsdruckerei.
- Preußliches Urkundenbuch Politische Abtheilung* (1909), A. Seraphim, (Ed.), Bd. 1, T. 2, Hartungsche Verlagsdruckerei.

Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft (1861), T. Hirsch, M. Töppen, E.G.W. Strehlke (Eds.), Bd. 1, Hirzel.

Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft (1863), T. Hirsch, M. Töppen, E.G.W. Strehlke (Eds.), Bd. 2, Minerva-Verlag.

Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft (1866), T. Hirsch, M. Töppen, E.G.W. Strehlke (Eds.), Bd. 2, Hirzel.

Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft (1870), M. Töppen, E.G.W. Strehlke (Eds.), Bd. 2, Minerva-Verlag.

Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft (1874), T. Hirsch, M. Töppen, E.G.W. Strehlke (Eds.), Bd. 2, Hirzel.

Urkundebuch des Bisthums Culm (1885), Th. 1, Das Bisthums Culm unter dem deutschen Orden 1243–1466, C.P. Woelky (Ed.), Theodor Bertling.

Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae Episcopo A. 1667–1672 factae, B. Czapla (Ed.), Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

Opracowania

Anuszewski A. (2003), *Toruń*, Orient.

Arszyński M. (2016), *Organizacja i technika średniowiecznego budownictwa ceglanego w Prusach w kontekście europejskim*, Muzeum Zamkowe w Malborku.

Birecki P. (2016), *Z dziejów grudziądzkiej fary pw. św. Mikołaja*, „Rocznik Grudziądzki”, XXIV, s. 115–133.

Borussia. Museum für preussische Vaterlandskunde (1839), Bd. 2, Lief. 9, E. Pietzsch (Ed.), E. Pietzsch und Comp.

Brandstätter F.A. (1855), *Die Weichsel: historisch, topographisch, malerisch*, Königliche Westpreussische Kanter'sche Hofbuchdruckerei.

Chyczewski J.A. (1948), *Prace konserwatorskie na terenie województwa pomorskiego w okresie od połowy 1937 r. do końca 1938 r.*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 14(1–4), s. 121–131.

Die Annalen der Stadt Graudenz von 1563 bis 1660 (1904), H. Manstein (Ed.), Gustav Röthes Buchdruck.

Domasłowski J., Karłowska-Kamzowa A., Kornecki M., Małkiewiczówna H. (1984), *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UAM.

Fijałkowska I. (2019), *Ochrona zabytków Grudziądza w okresie międzywojennym z uwzględnieniem służb konserwatorskich na Pomorzu*, „Rocznik Grudziądzki”, 27, s. 193–215.

Froelich X. (1822–1898) (1868), *Geschichte des Graudenzers Kreises, Bd. 1: Die allmälige Gestaltung der Grundverhältnisse und Berstzrechte, die Entstehung, Bevölkerung, Verwaltung und Zusammengehörigkeit der Kreis-Ortschaften, die Entwicklung des städtischen und ländlichen Komunalwesens, der Adelsrechte, des Steuer-, Militair-, Kirchen- und Schulwesens und der Justizverfassung: aus vorhandenen Urkunden und archivalischen Nachrichten*; <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/edition/5966> [dostęp: 23.05.2023].

Frycz J. (1960), *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki”, 1, s. 31–37; <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/edition/66224> [dostęp: 23.05.2023].

Gogolin M. (2008), *Więźby dachowe kościołów Pomorza od końca XIII do połowy XIX wieku. Przekształcenia typów i rozwiązań konstrukcyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.

Grzeszkiewicz-Kotłowska L. (2002), *Badania archeologiczne prezbiterium kościoła świętojańskiego w Toruniu w latach 1994–1995*, w: *Dzieje i skarby Kościoła Świętojańskiego w Toruniu*, K. Kluczwajd, M. Woźniak (red.), Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, s. 103–117.

Heise J. (1894), *Die Bau und Kunstdenkmäler des Kreises Graudenz (1850–1899)*, E. Heise (Ed.), Kommissions-Verl. von Th. Bertling; <http://pbc.gda.pl/dlibra/publication/edition/325> [dostęp: 23.05.2023].

Hermann C. (2007), *Mittelalterliche Architektur im Preussenland*, Michael Imhof Verlag.

Kajzer L., Kołodziejcki S., Salm J., Gaworski M. (2001), *Leksykon zamków w Polsce*, Arkady.

Katalog zabytków sztuki w Polsce (1974), T. Chrzanowski, M. Kornecki (red.), vol. 11, z. 7, Instytut Sztuki PAN.

- Łużyniecka E., (2022), *The use of 2D vector studies as an architectural research stage in the era of digital spatial models*, „Architectus” 71(3), s. 83, 84.
- Mańkowski J. (1928), *Kościół św. Mikołaja – fara*, w: *Kościóły i klasztory grudziądzkie*, J. Binnek (red.), Konferencja Pań Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo przy Farze.
- Mroczo T. (1980), *Architektura gotycka na Ziemi Chełmińskiej*, PWN.
- Mroczo T. (1995), *Architektura gotycka w Polsce*, vol. 2, Instytut Sztuki PAN.
- Nowiński J. (2023), *Późnoromańska chrzcielnica z kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu – import z Gotlandii*, „Architectus”, 75(3), s. 3–13.
- Pauch S. (2016), *Ślady na murach kościoła św. Mikołaja w Gniewie jako wyraz lęku przed nagłą śmiercią*, „Nasza Przeszość. Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 125, s. 165–182.
- Pauch S. (2015), *Wybrane przejawy religijności na murach budowli sakralnych Wielkich Żuław Malborskich*, „Studia Pelplińskie”, 48, s. 203–211.
- Pufendorf S. (1696), *Samuelis liberi baronis de Pufendorf De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem, elegantissimis tabulis aeneis exornati, cum triplici indice*, Ch. Riegel (fl. 1678–1714) [nakł.], J.L. Knorz (1674–) [druk].
- Soćko A. (2005), *Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego*, Wydawnictwo Neriton.
- Steiner G.F. (1704-ca 1766) (1925), *Das Merkwürdigste in, bey und um Thorn: 50 Zeichnungen*, R. Heuer (Ed.), Deutscher Wille; <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/edition/1918> [dostęp: 5.03.2024].
- Szajerka M. (2005), *Wpływ badań nad kościołem pw. św. Mikołaja w Grudziądzu na poznanie genezy i ustroju miasta*, „Rocznik Grudziądzki”, XVI, s. 285–323.
- Szajerka M. (2009), *Średniowieczne figury terakotowe i inne wtórne detale architektoniczne na ścianach wieży kościoła św. Mikołaja*, „Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza”, 10, s. 1, 2.
- Szajerka M. (2018), *Portal z tympanonem z dawnego Zamku Wysokiego w Grudziądzu*, „Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza”, 24, s. 1–7.
- Szajerka M. (2019), *Materialne dowody świętości Grudziądza w XIII*, „Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza”, 30, s. 1–16.
- Tylicka T. (2012), *Architektura komturego zamku krzyżackiego w Grudziądzu oraz wyposażenie kaplicy w świetle źródeł ikonograficznych i pisanych*, „Rocznik Grudziądzki”, 20, s. 67–98.
- Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae Episcopo A. 1667–1672 factae* (1902), B. Czaplą (red.), Vol. 1–5, TN.
- Voigt J. (1833), *Darstellungen alter preussischer Schlösser gezeichnet von Frau Gräfin zu Dohna*, L. Sachse & Co.
- Wiewióra M. (2016), *Stan badań archeologiczno-architektonicznych nad zamkiem krzyżackim w Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki”, 24, s. 37–64.
- Zielińska-Melkowska K. (2002), *Biskup Chrystian – postać i dzieło, II Sympozjum: „Grudziądz miastem Chrystiana”*, K. Zielińska-Melkowska (red.), 4.12.1998 r., s. 30–39, PTH Grudziądz.

Dokumentacja

Bazylika kolegiacka pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu

Il. 27. Obraz przedstawiający św. Mikołaja Biskupa (początek XVII w.),
obecnie w nawie południowej kościoła św. Mikołaja (2023)

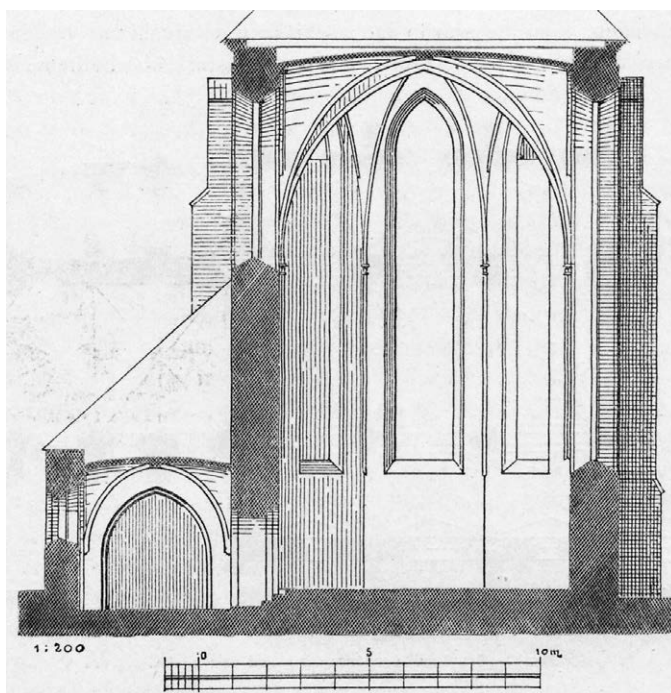

Il. 28. Kościół św. Mikołaja, widok od strony południowej (lata 90. XIX w.) (APG 10)

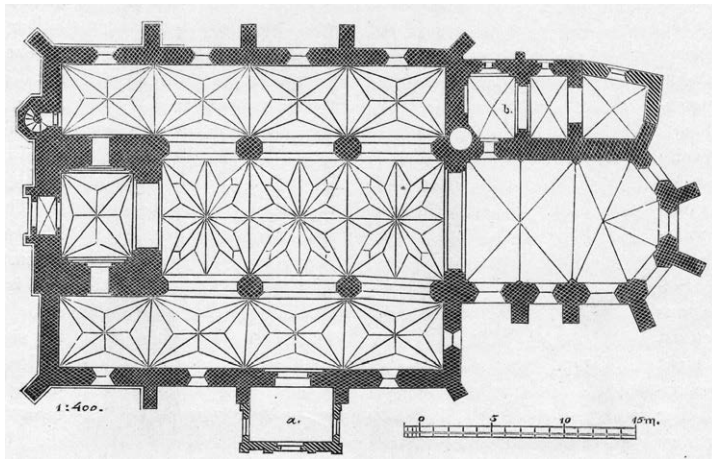
1

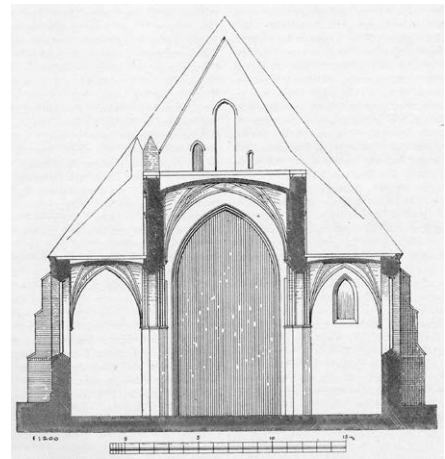
2

Il. 29. Kościół św. Mikołaja – wewnątrz prezbiterium: 1 – fotografia z widokiem w kierunku wschodnim (koniec XIX w.) (APG 4), 2 – przekrój przez przęsło zachodnie, oprac. Heise (1894, s. 491)

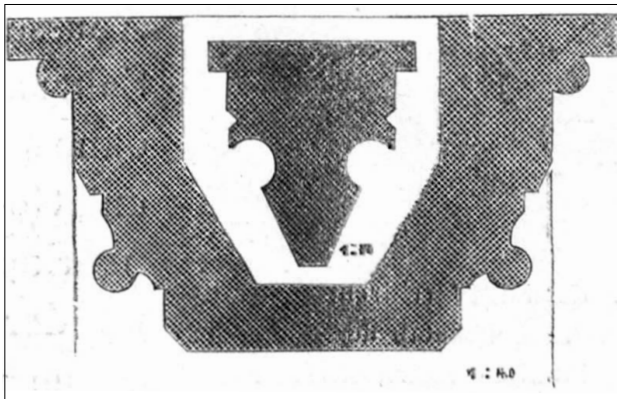

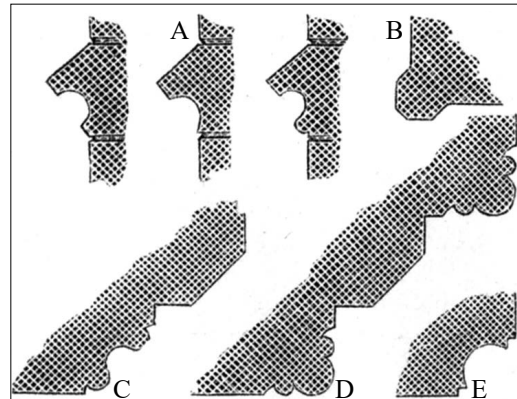
1

2

3

4

5

Il. 30. Kościół św. Mikołaja: 1 – rzut, 2 – przekrój, 3 – profil filara łuku tęczowego i żebra sklepienia prezbiterium, 4 – profile: A – profile gzymsów, B – profil narożny w portalu zachodnim, C – profil okna zakrystii, D – profil łuku tęczy, E – profil portalu zachodniego, 5 – chrzcielnica; oprac. Heise (1894, s. 491–495)

1

2

3

II. 31. Kościół św. Mikołaja (1928): 1 – chrzcielnica, 2 – kruchta, 3 – wnętrze części wschodniej;
fot. Mańkowski (1928, s. 30, 35)

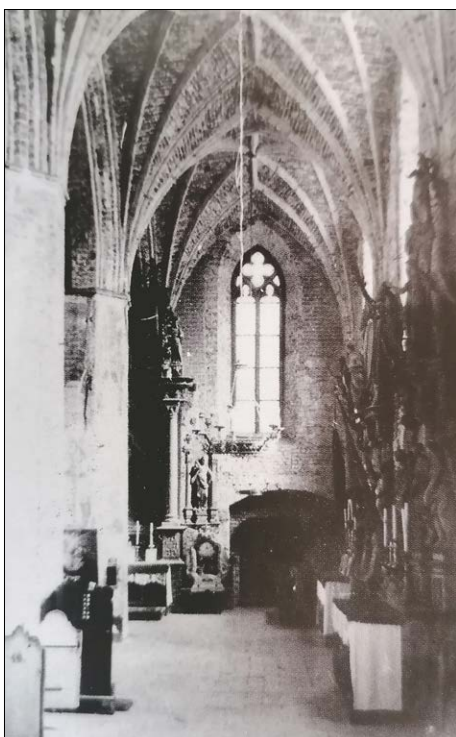

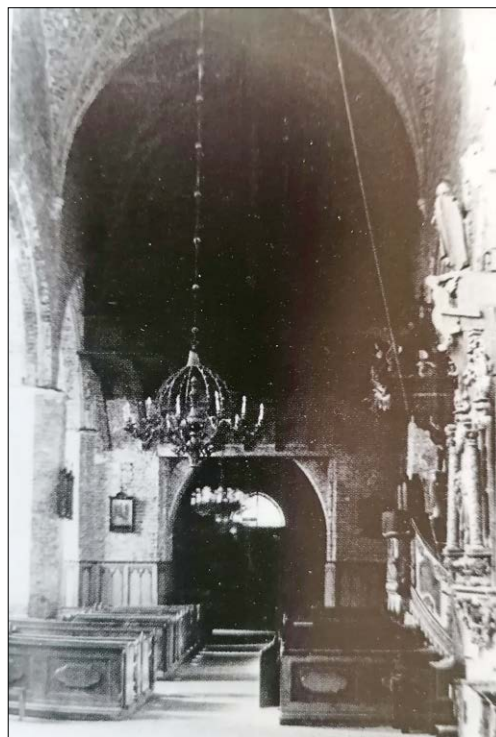
Il. 32. Kościół św. Mikołaja – ołtarz przy północnej ścianie nawy północnej (ok. 1938) (APG 2)

Il. 33. Kościół św. Mikołaja – polichromia ze sceną chrztu Pomorza na ścianie zachodniej nawy południowej (ok. 1938) (APG 3)

Il. 34. Kościół św. Mikołaja – wnętrze nawy południowej ze ścianą wschodnią (ok. 1938) (APG 7)

Il. 35. Kościół św. Mikołaja – empora organowa w wieży zachodniej (ok. 1945) (APG 1)

Il. 36. Kościół św. Mikołaja od strony południowej (1945);
 fot. H. Gąsiorowski (APG 8)

Il. 37. Kościół św. Mikołaja, odbudowa dachów (1945);
 fot. H. Gąsiorowski (APG 9)

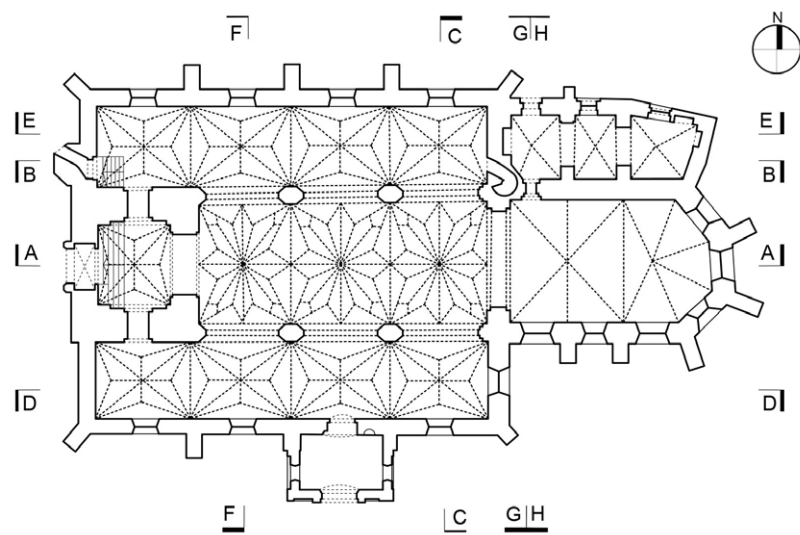

1

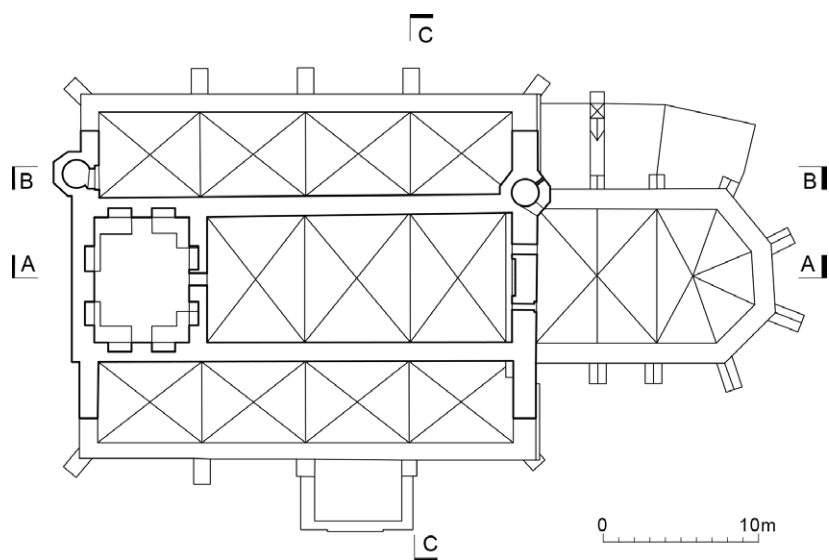

2

Il. 38. Kościół św. Mikołaja – wieża po odbudowie (ok. 1950): 1 – od strony północno-zachodniej (APG 6),
 2 – od strony południowej (APG 5)

1

2

3

Il. 39. Kościół św. Mikołaja (2023): 1 – rzut przyziemia, oprac. wektorowe,
 2 – rzut na poziomie strychów, oprac. wektorowe,
 3 – rzut dachów, chmura punktów; A-H – linie przekrojowe; oprac. F.H.

1

2

0 10m

Il. 40. Kościół św. Mikołaja, elewacja południowa (2023): 1 – fotogrametryczny, otekstrowany model siatkowy, ortofotografia, 2 – oprac. wektorowe; oprac. F.H.

1

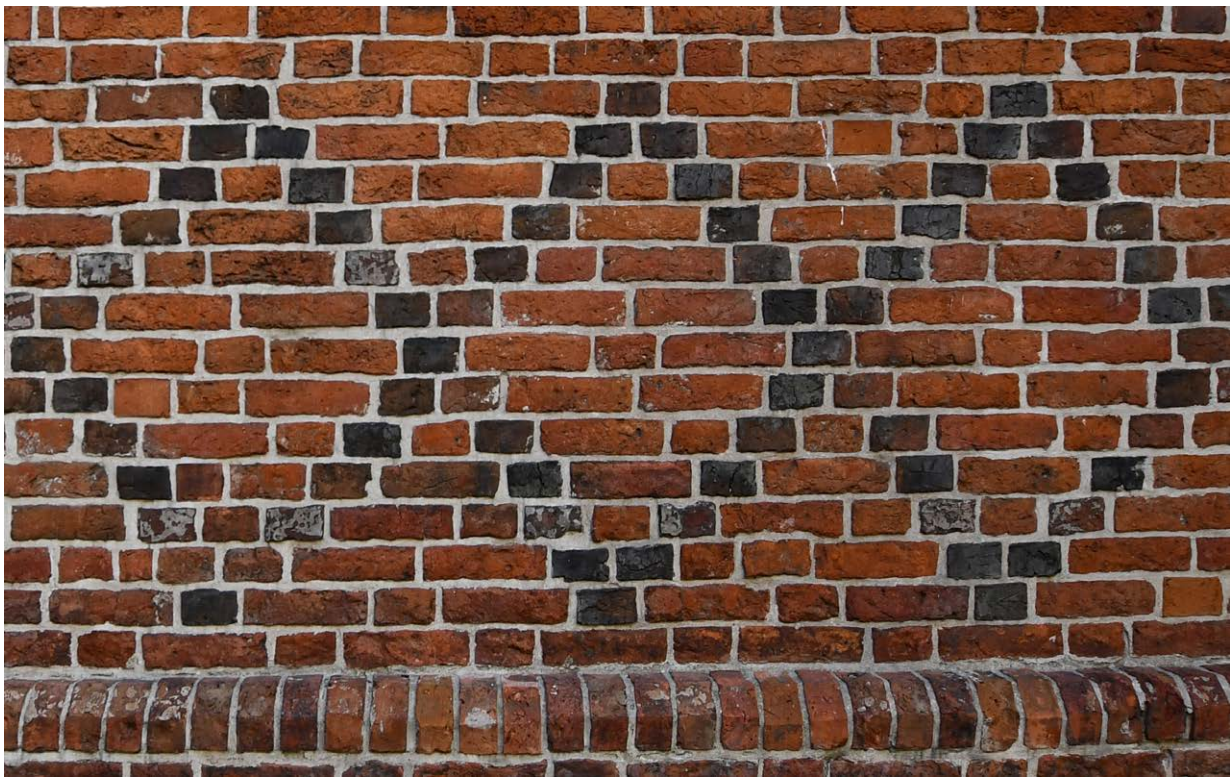
2

Il. 41. Kościół św. Mikołaja, elewacja południowa (2023): 1 – widok od strony wschodniej, fot. E.Ł.,
2 – drugie, trzecie i czwarte przęsło korpusu oraz kruchta, fot. F.H.

3

4

II. 41 cd. Kościół św. Mikołaja, elewacja południowa (2023): 3 – dwa pierwsze przęsła korpusu,
4 – zbliżenie rombowej dekoracji z zendrówek w pierwszym przęśle korpusu; fot. F.H.

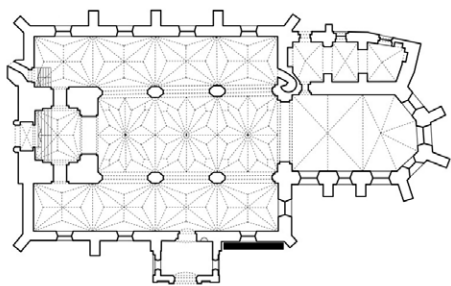
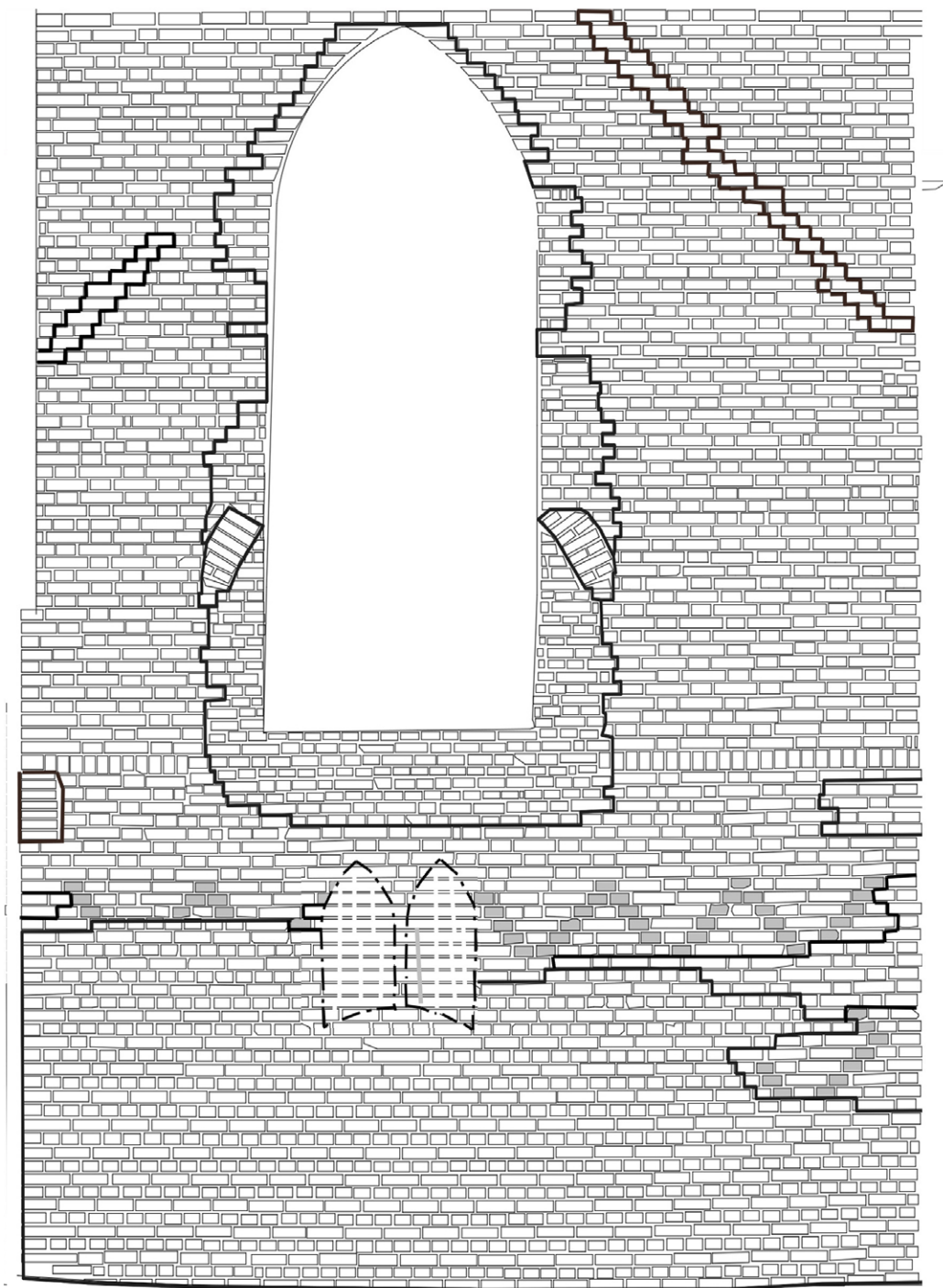
Il. 42. Kościół św. Mikołaja – portal wejściowy do kruchty południowej (2014); fot. E.Ł.

1

Il. 43. Kościół św. Mikołaja, elewacja południowa – wschodnie przęsło korpusu (2014): 1 – fot. E.L.

0 1 2 [m]

2

Il. 43 cd. Kościół św. Mikołaja, elewacja południowa – wschodnie przesło korpusu (2014):
2 – rys. wektorowy, oprac. zespół WAPWr

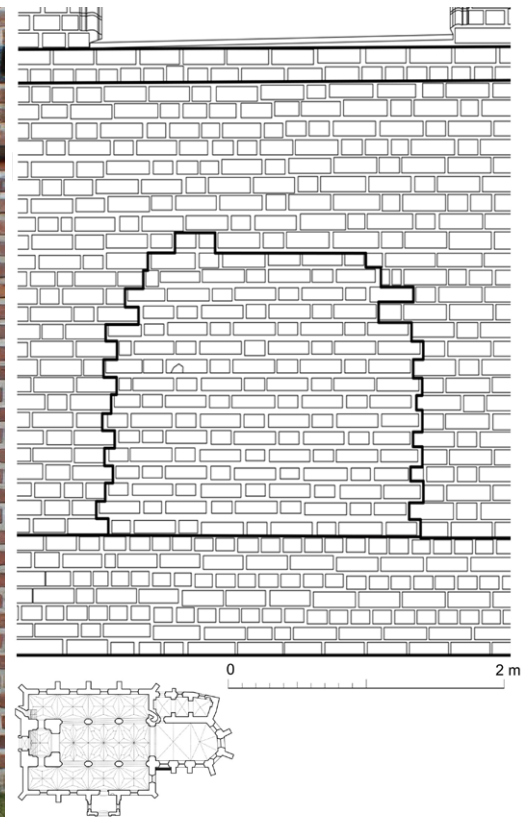

Il. 44. Kościół św. Mikołaja, elewacja południowa – korpus nawowy i prezbiterium od strony południowej (2014); fot. E.Ł.

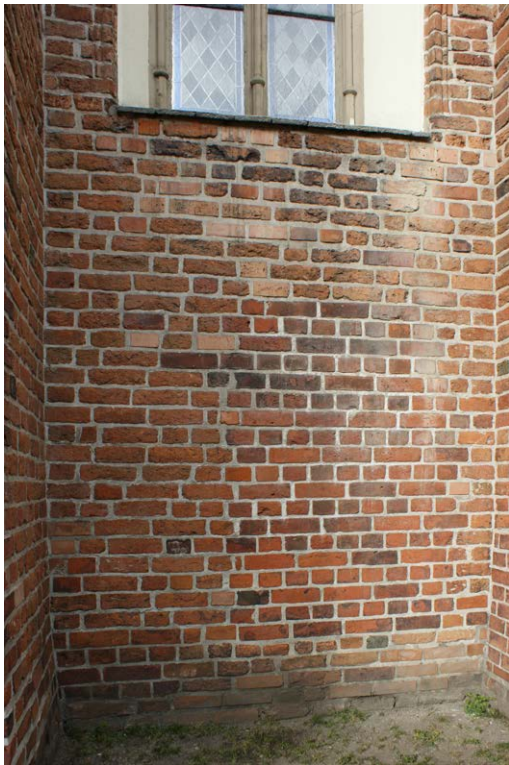
1

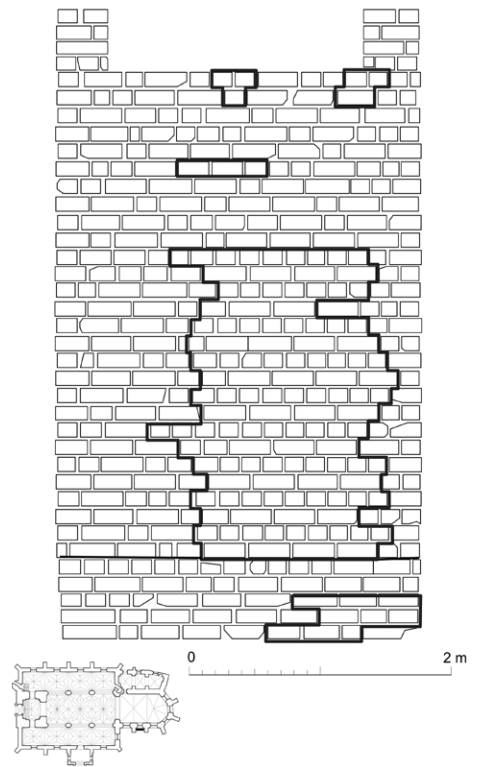
2

Il. 45. Kościół św. Mikołaja, elewacja południowa – zachodnie przeszło prezbiterium (2014): 1 – fot. E.Ł.,
2 – rys. wektorowy, oprac. zespół WAPWr

1

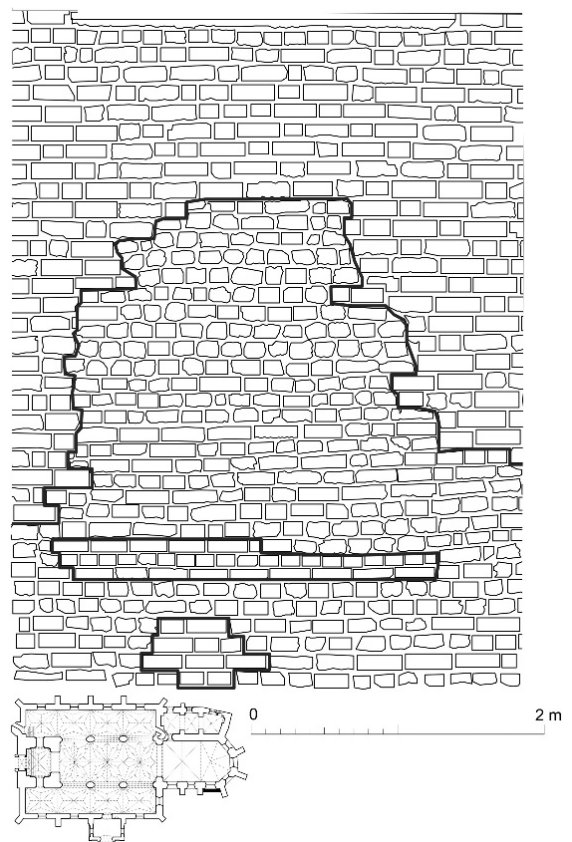

2

Il. 46. Kościół św. Mikołaja, elewacja południowa – drugie od zachodu przeszło prezbiterium: 1 – fot. F.H. (2023),
2 – rys. wektorowy, oprac. zespół WAPWr (2014)

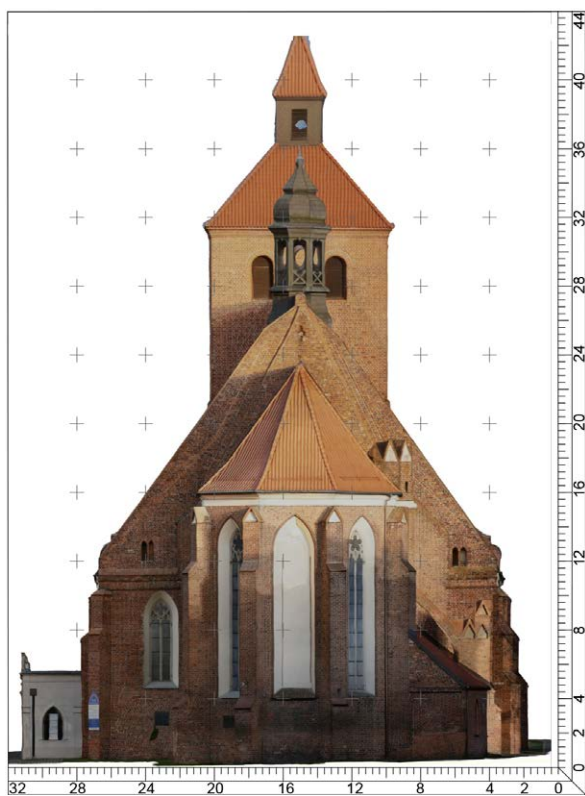
1

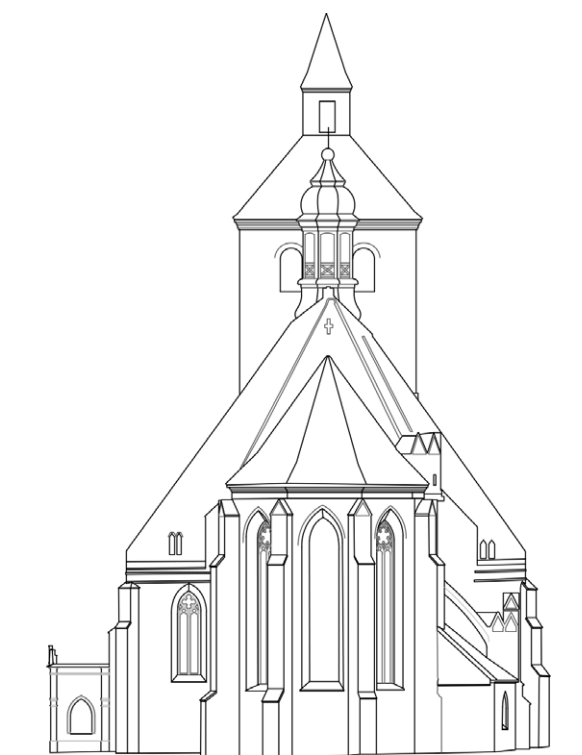
2

Il. 47. Kościół św. Mikołaja, elewacja południowa – trzecie od zachodu przeszło prezbiterium: 1 – fot. F.H. (2023),
2 – rys. wektorowy, oprac. zespół WAPWr (2014)

1

2

Il. 48. Kościół św. Mikołaja, elewacja wschodnia (2023): 1 – fotogrametryczny, oteksturowany model siatkowy, ortofotografia, 2 – oprac. wektorowe; oprac. F.H.

Il. 49. Kościół św. Mikołaja, elewacja wschodnia (2023); fot. F.H.

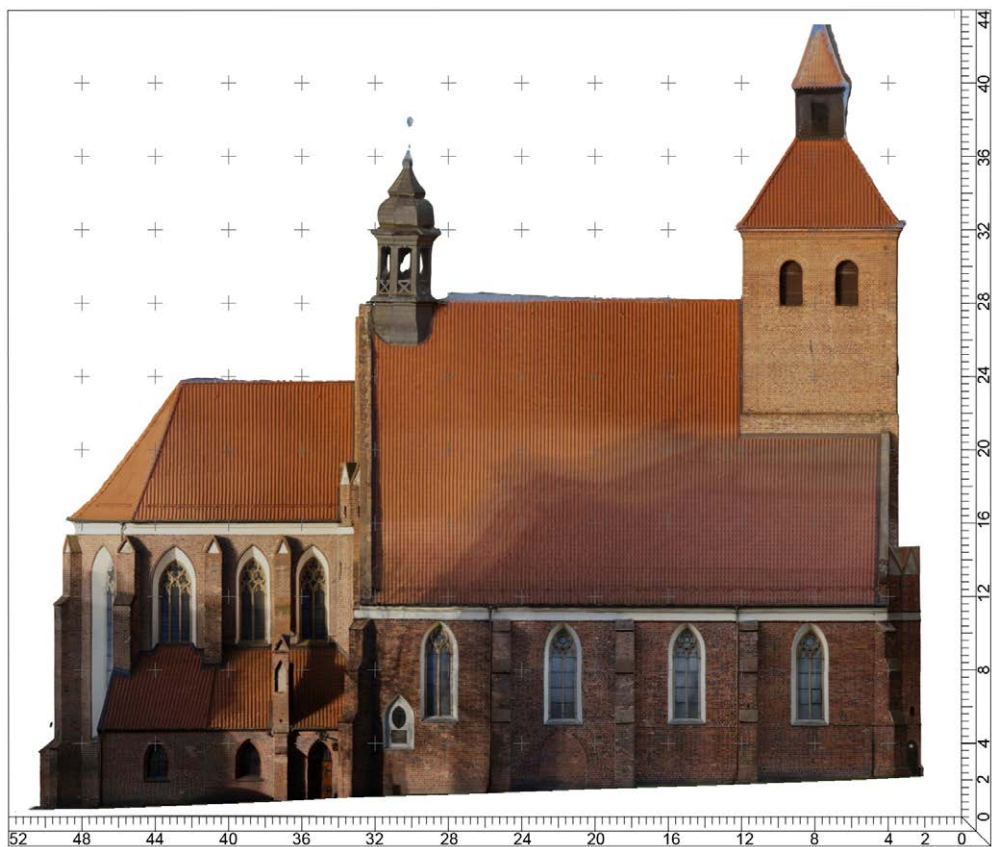

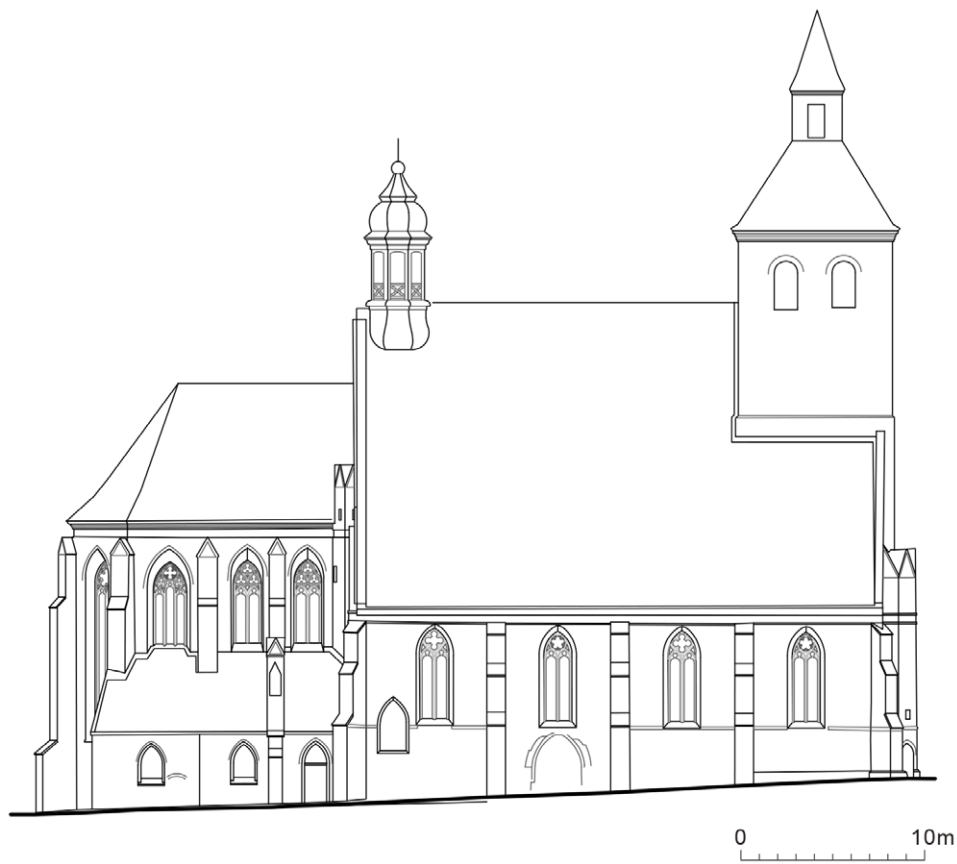
Il. 50. Kościół św. Mikołaja, elewacja wschodnia – styk prezbiterium z zakrystią (2023); fot. F.H.

Il. 51. Kościół św. Mikołaja, elewacja wschodnia zakrystii (2023); fot. F.H.

1

2

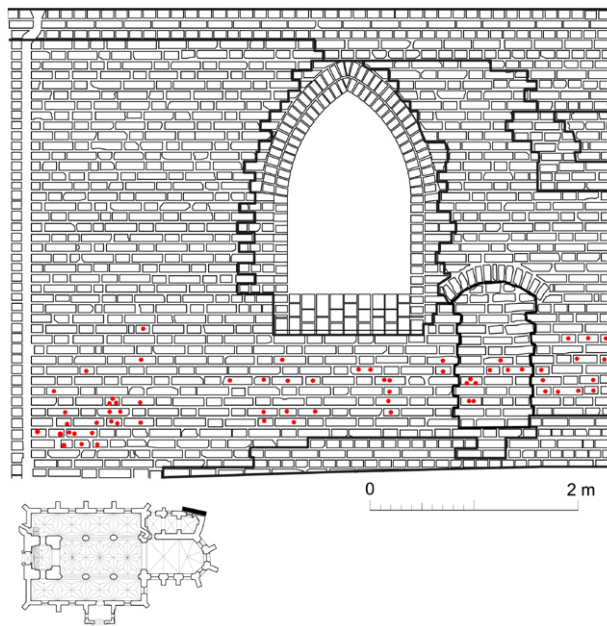
Il. 52. Kościół św. Mikołaja, elewacja północna (2023):

1 – fotogrametryczny, oteksturowany model siatkowy, ortofotografia, 2 – oprac. wektorowe; oprac. F.H.

1

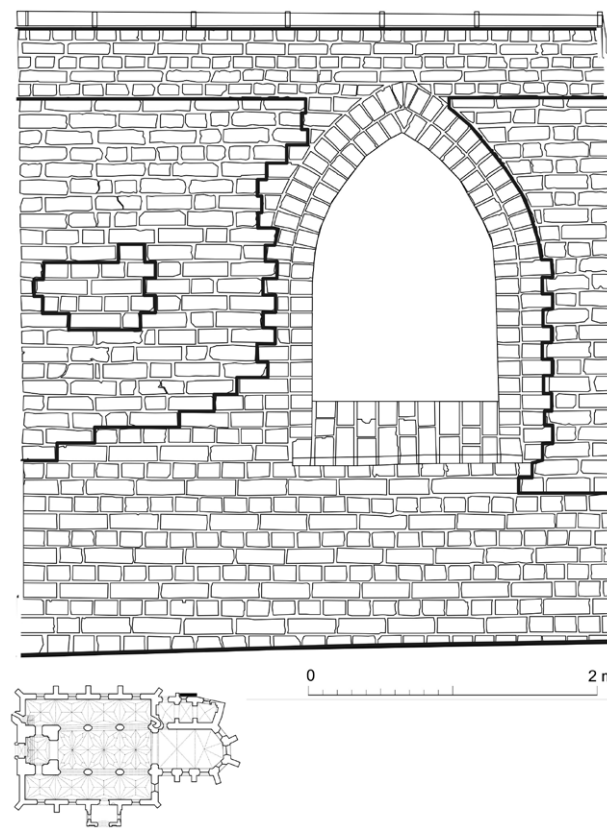

2

Il. 53. Kościół św. Mikołaja, elewacja północna – wschodnie przeszło zakrystii (2014): 1 – fot. E.Ł.,
2 – rys. wektorowy z zaznaczonymi świdrami ogniowymi, oprac. zespół WAPWr

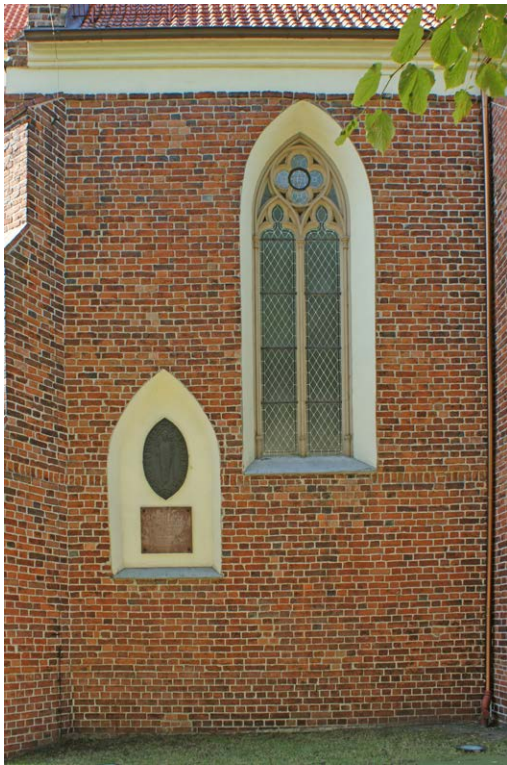
1

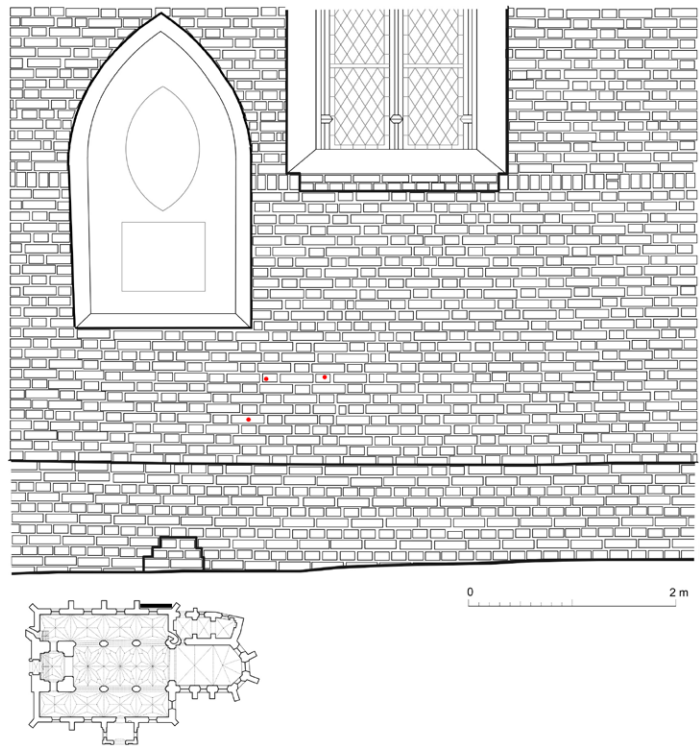
2

Il. 54. Kościół św. Mikołaja, elewacja północna – drugie i trzecie wschodnie przeszło prezbiterium i zakrystii (2014):
1 – fot. E.Ł., 2 – rys. wektorowy, oprac. zespół WAPWr

1

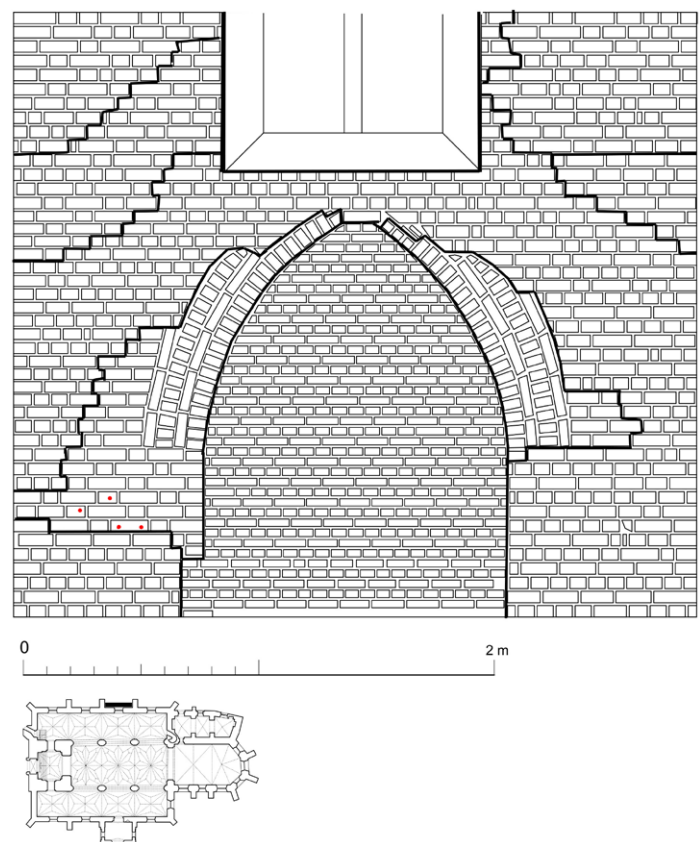

2

Il. 55. Kościół św. Mikołaja, elewacja północna – pierwsze od wschodu przęsło korpusu nawowego (2014):
1 – fot. E.Ł., 2 – rys. wektorowy, oprac. zespół WAPWr

1

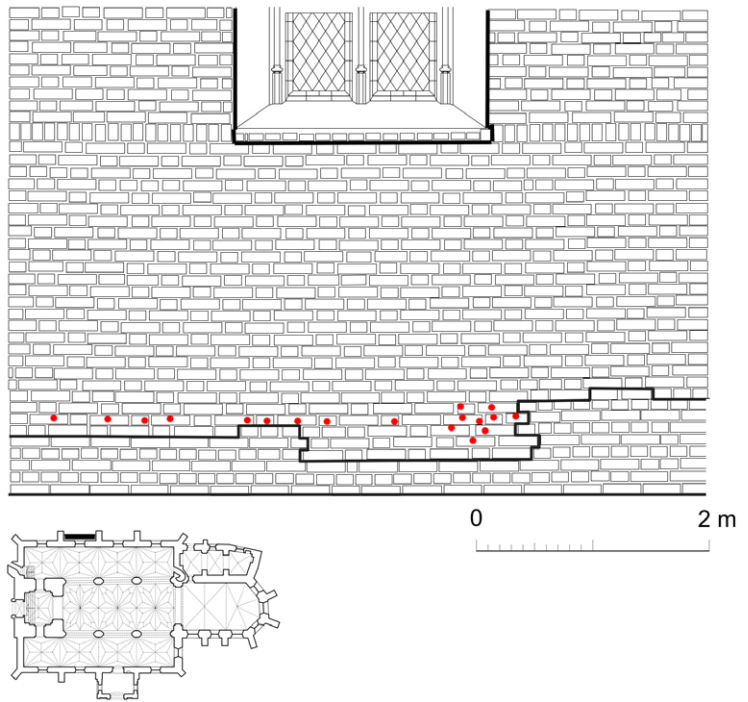
2

Il. 56. Kościół św. Mikołaja, elewacja północna – drugie od wschodu przęsło korpusu nawowego (2014):
1 – fot. E.Ł., 2 – rys. wektorowy, oprac. zespół WAPWr

1

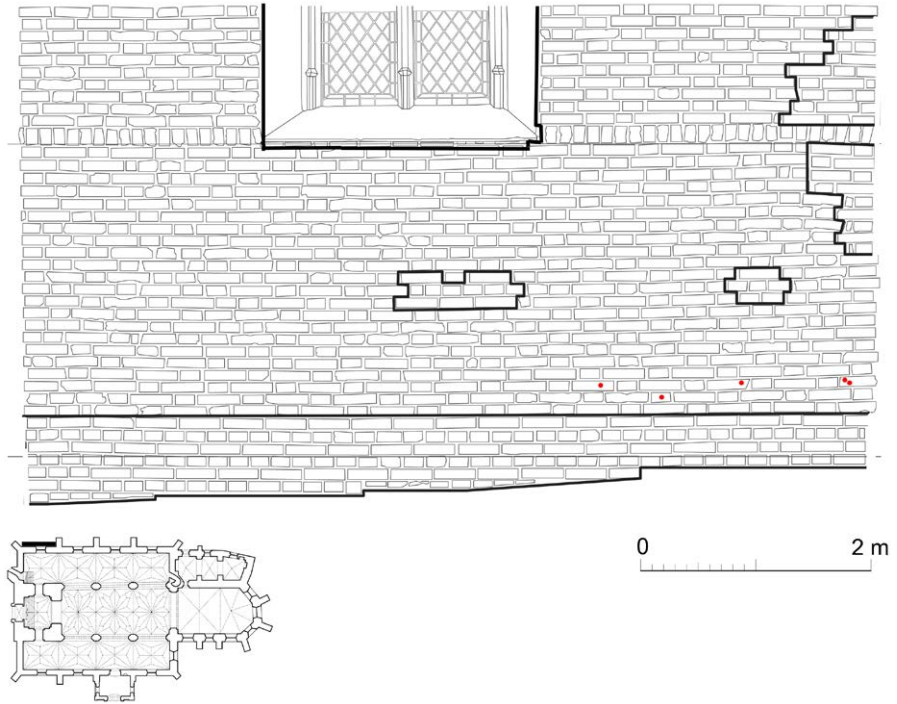

2

Il. 57. Kościół św. Mikołaja, elewacja północna – drugie od wschodu przęsło korpusu nawowego (2014):
1 – fot. E.L., 2 – rys. wektorowy z zaznaczonymi świdrami ogniowymi, oprac. zespół WAPWr

1

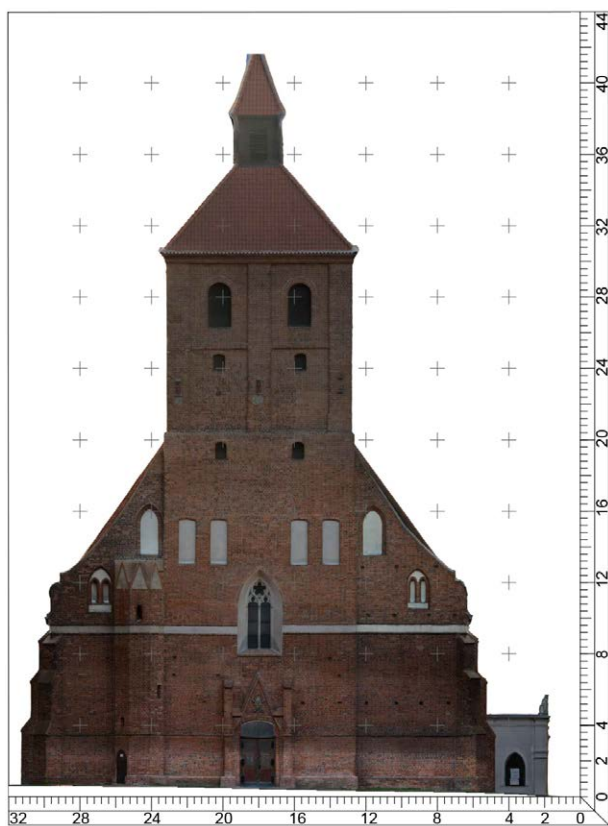

2

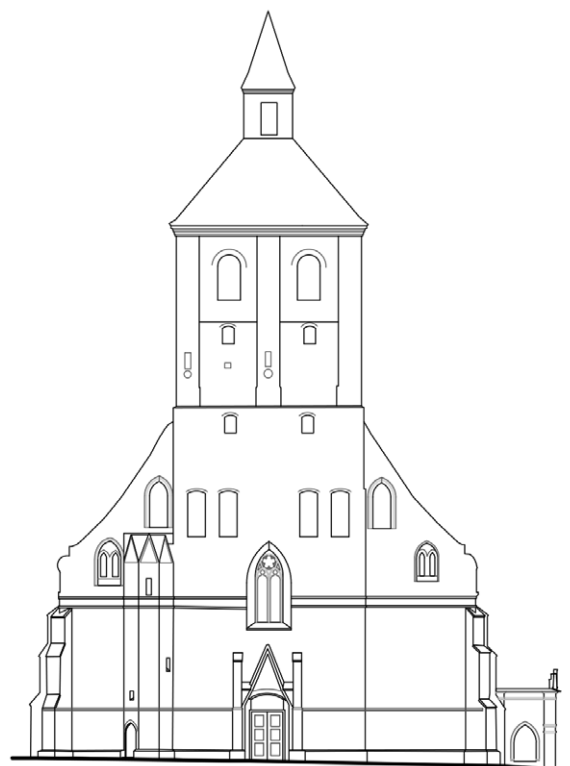
Il. 58. Kościół św. Mikołaja, elewacja północna – wschodnie przęsło korpusu nawowego (2014):
1 – fot. E.L., 2 – rys. wektorowy, oprac. zespół WAPWr

1

2

3

0 10m

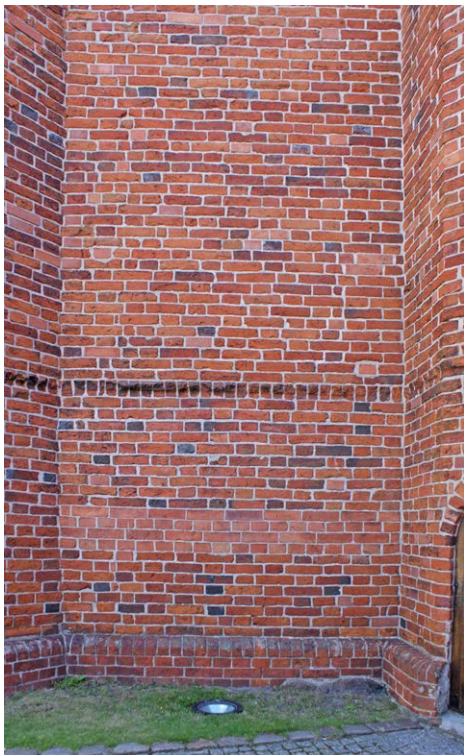
Il. 59. Kościół św. Mikołaja, elewacja zachodnia (2023): 1 – widok ogólny, 2 – fotogrametryczny, oteksturowany model siatkowy, ortofotografia, 3 – oprac. wektorowe; fot. i oprac. F.H.

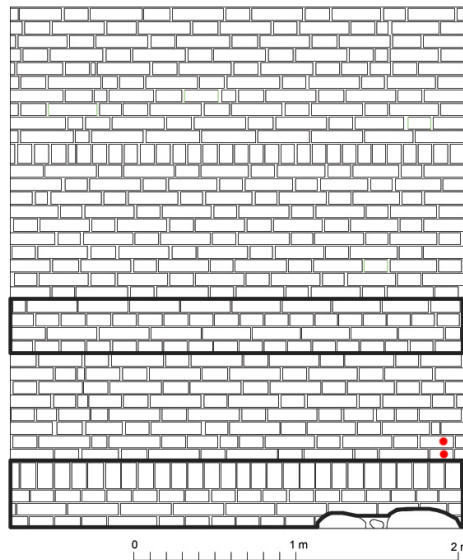

Il. 60. Kościół św. Mikołaja, elewacja zachodnia – portal główny (2023); fot. F.H.

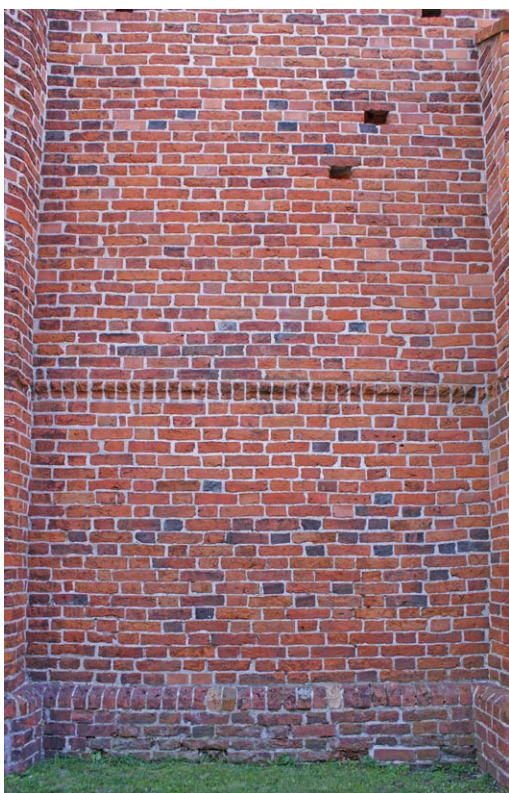

1

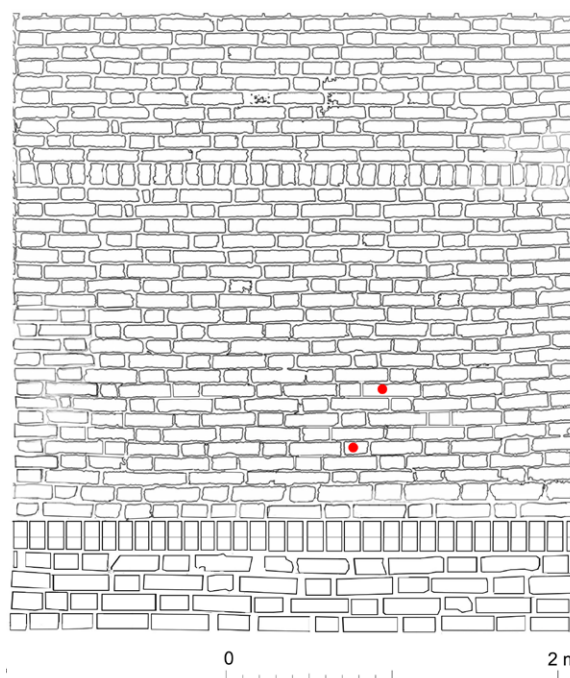

2

Il. 61. Kościół św. Mikołaja, elewacja zachodnia – ściana nawy północnej (2014):
1 – fot. E.L., 2 – rys. wektorowy z zaznaczonymi świdrami ogniowymi, oprac. zespół WAPWr

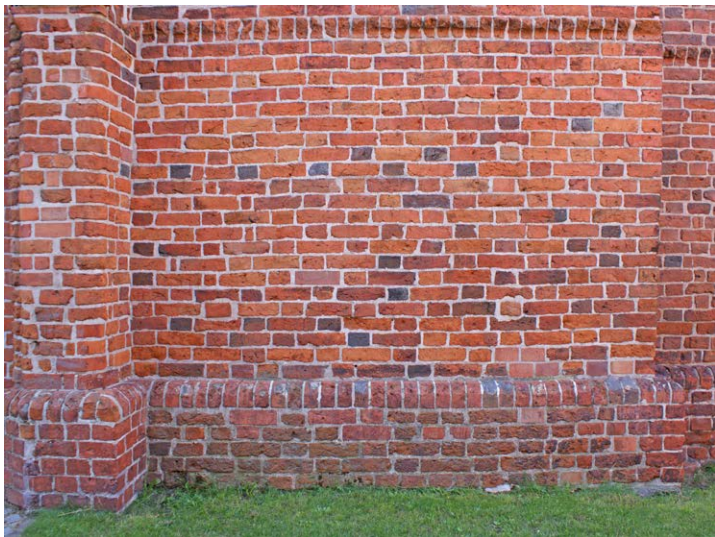
1

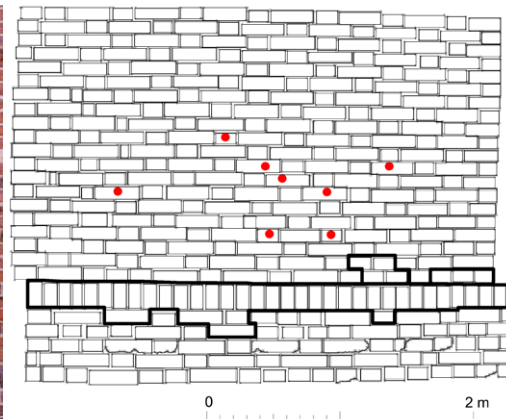
2

Il. 62. Kościół św. Mikołaja, elewacja zachodnia – część północna wieży (2023):
1 – fot. F.H., 2 – rys. wektorowy z zaznaczonymi świdrami ogniowymi, oprac. zespół WAPWr

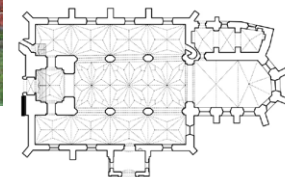

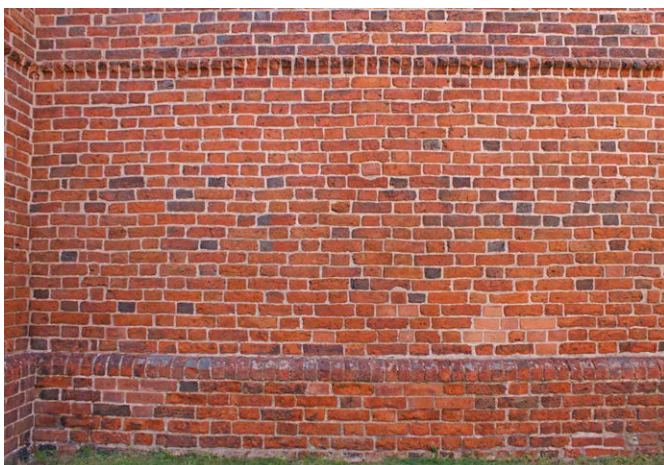
1

2

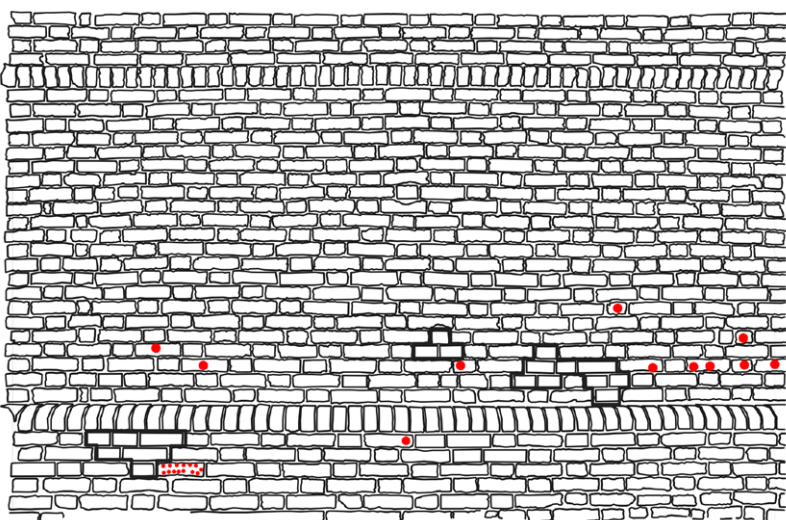
Il. 63. Kościół św. Mikołaja, elewacja zachodnia – część południowa wieży (2014):
1 – fot. E.Ł., 2 – rys. wektorowy z zaznaczonymi świdrami ogniowymi, oprac. zespół WAPWr

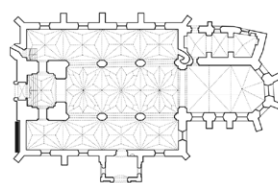
1

2

3

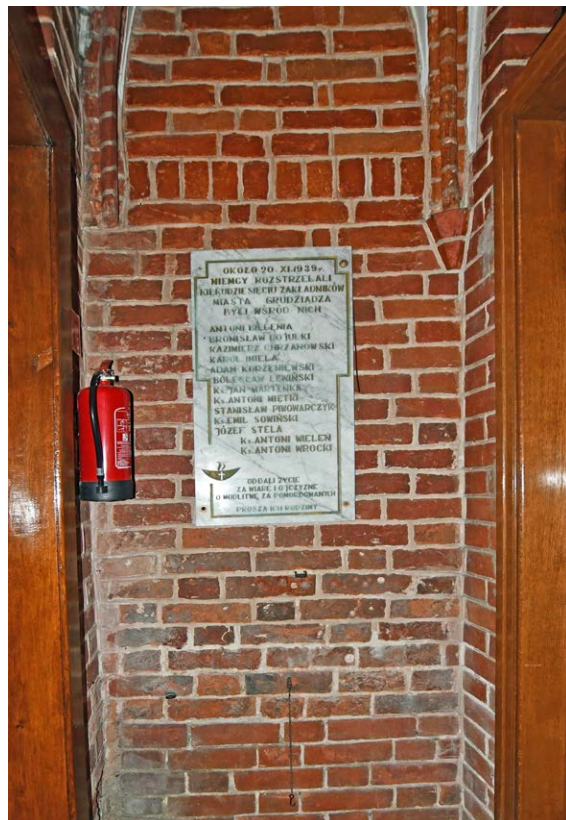

Il. 64. Kościół św. Mikołaja, elewacja zachodnia – fragment nawy południowej (2023): 1 – widok ogólny, fot. F.H., 2 – detal cegły ze śladami świdrów ogniowych, fot. F.H., 3 – rys. wektorowy z zaznaczonymi świdrami ogniowymi, oprac. zespół WAPWr

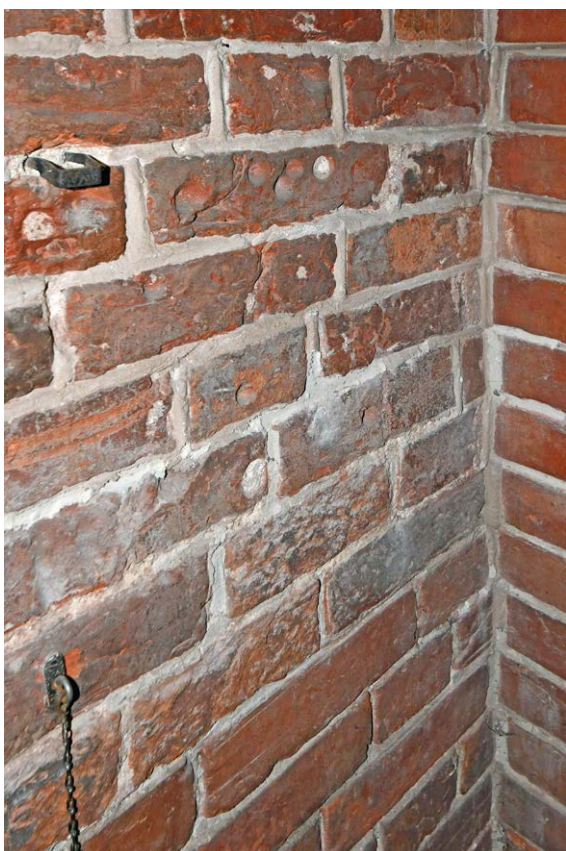

1

2

3

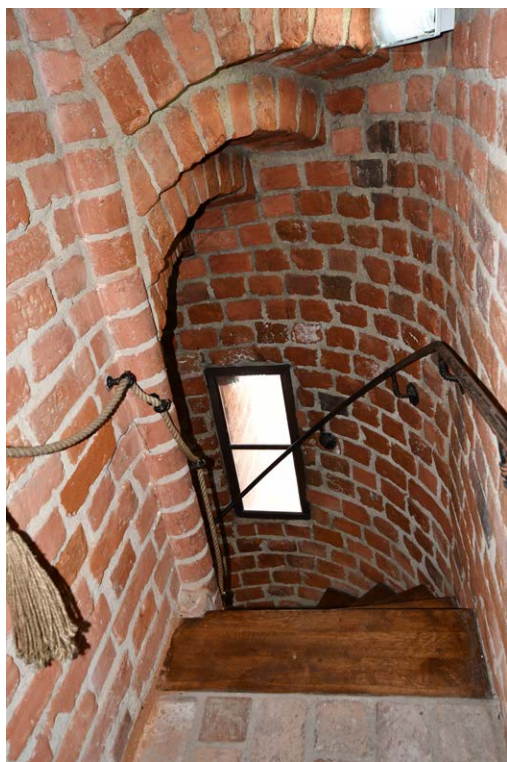
4

Il. 65. Kościół św. Mikołaja, elewacja zachodnia – kruchta zachodnia (2023):
1 – sklepienie, 2 – ściana północna, 3, 4 – ślady po świdrach ogniowych; fot. F.H.

1

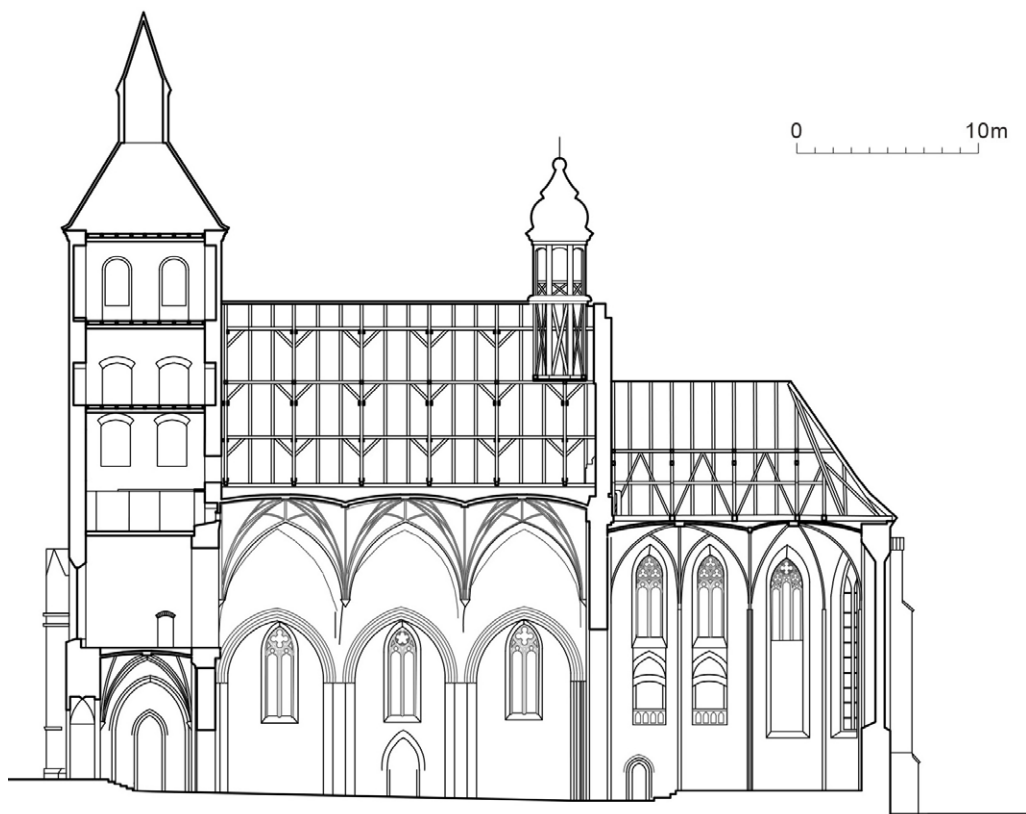
2

3

Il. 66. Kościół św. Mikołaja, elewacja zachodnia – wieżyczka klatki schodowej przy nawie północnej:
1 – wejście zewnętrzne, fot. E.Ł., 2 – wnętrze, fot. F.H., 3 – zwieńczenie, fot. E.Ł.

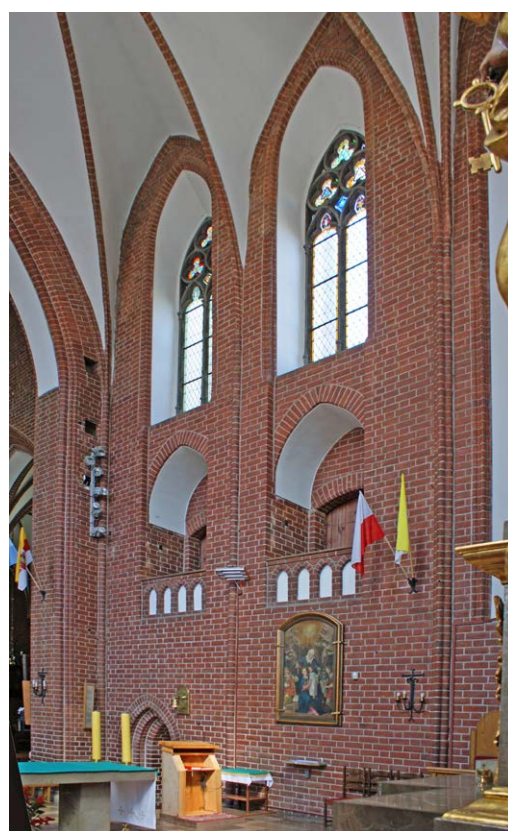

Il. 67. Kościół św. Mikołaja, przekrój poprzeczny A-A (2023); oprac. F.H.

1

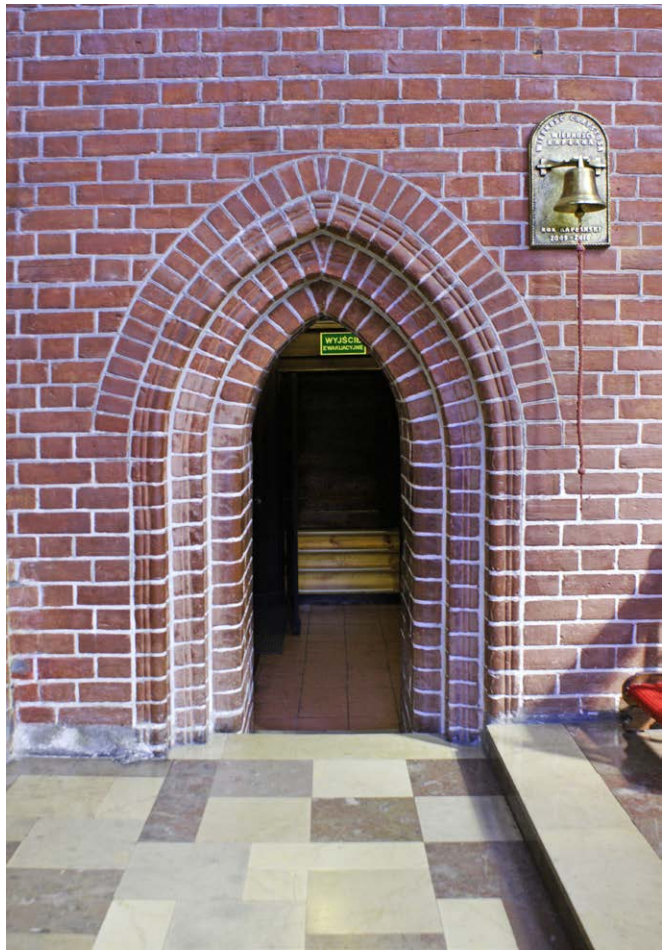
2

Il. 68. Kościół św. Mikołaja – wnętrze prezbiterium (2014): 1 – ołtarz główny, 2 – empora w ścianie północnej chóru; fot. E.Ł.

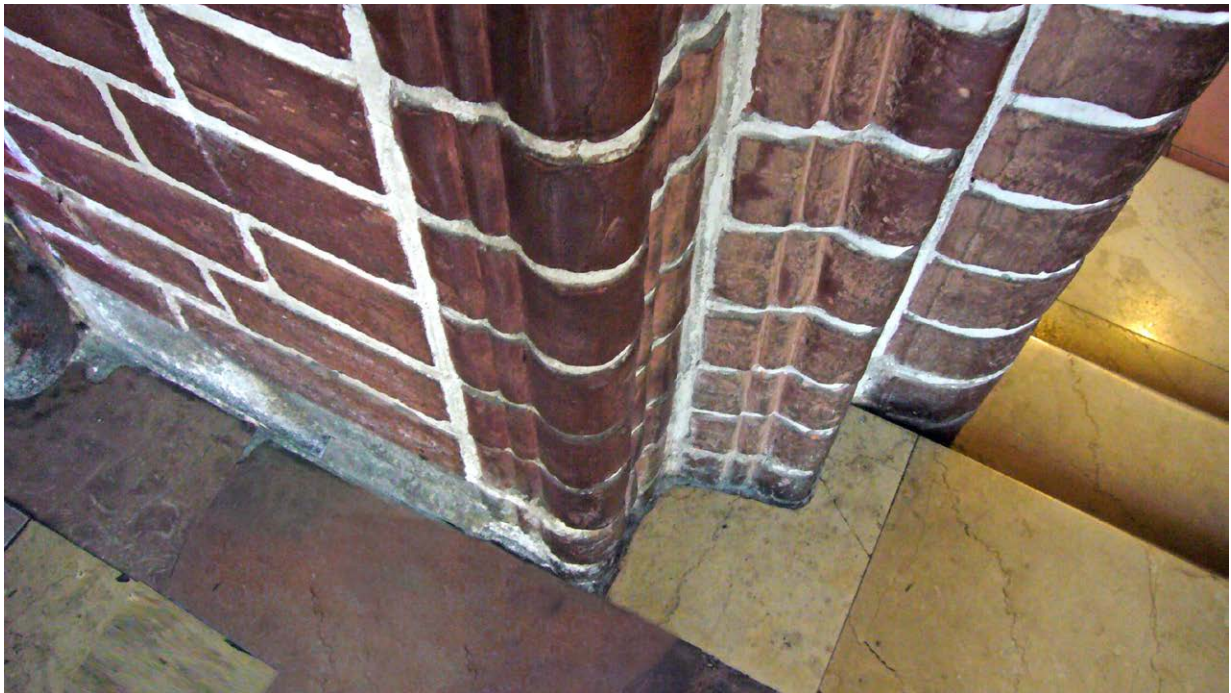

1

2

3

Il. 69. Kościół św. Mikołaja – portal zakrystii (2014): 1 – od wnętrza zakrystii, 2 – od strony prezbiterium, 3 – profil ościeża; fot E.Ł.

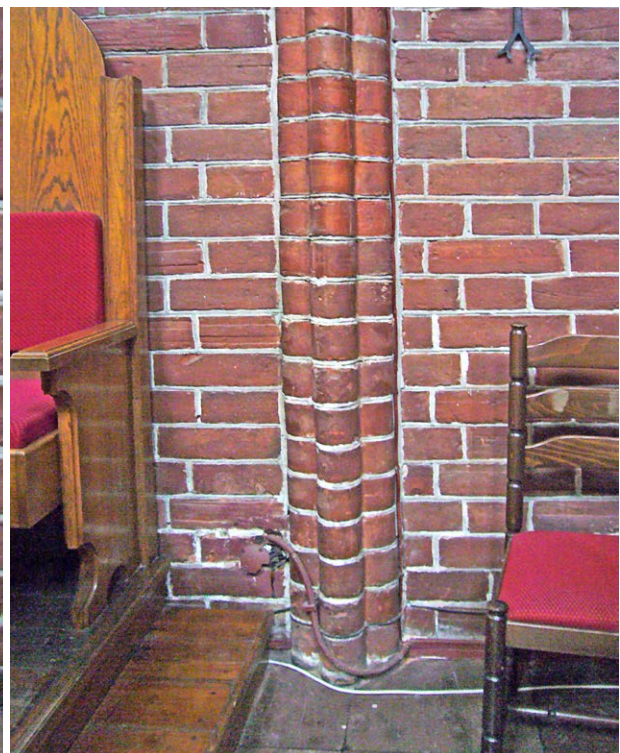

Il. 70. Kościół św. Mikołaja – sześciopolewe sklepienie wnętrza prezbiterium (2014); fot. E.Ł.

1

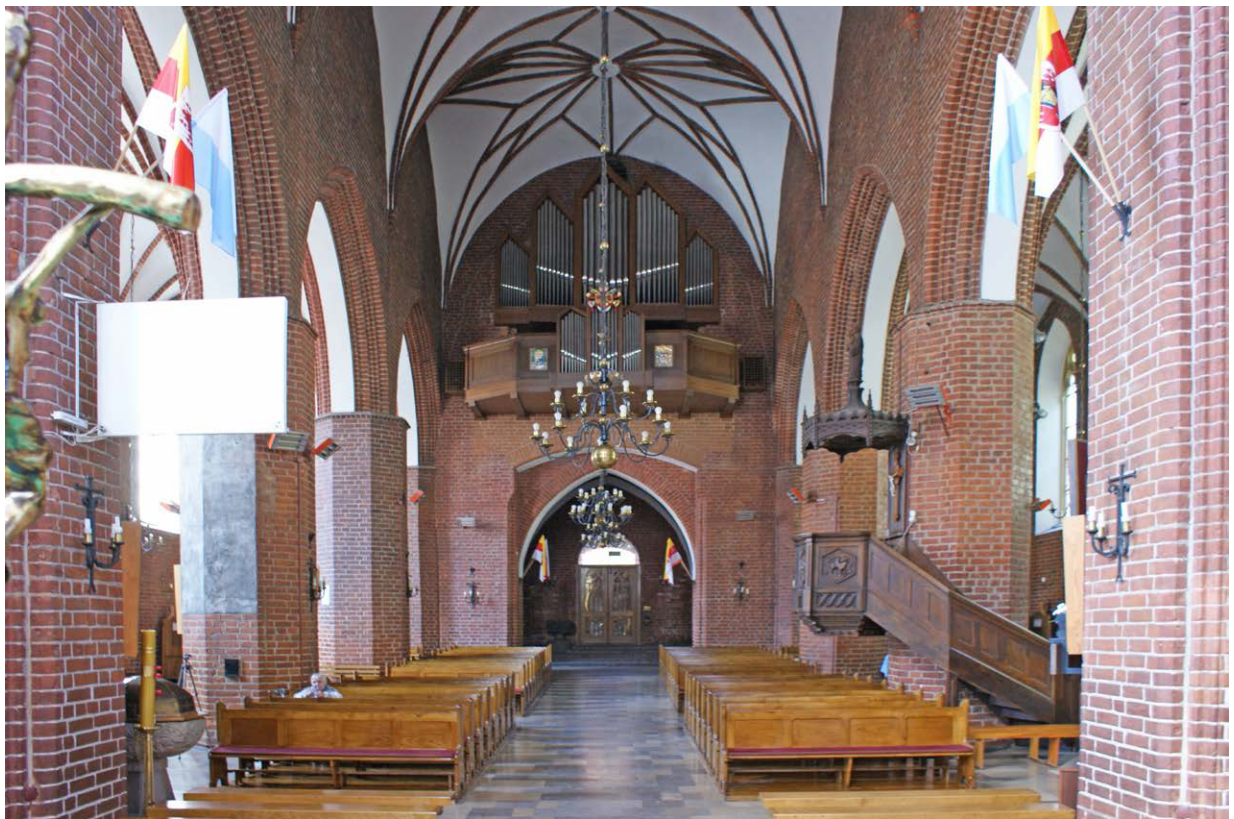
2

Il. 71. Kościół św. Mikołaja – słuzki we wnętrzu prezbiterium (2014):
1 – żebra poprzecznego przęsła zachodniego, 2 – między przęsłami; fot. E.Ł.

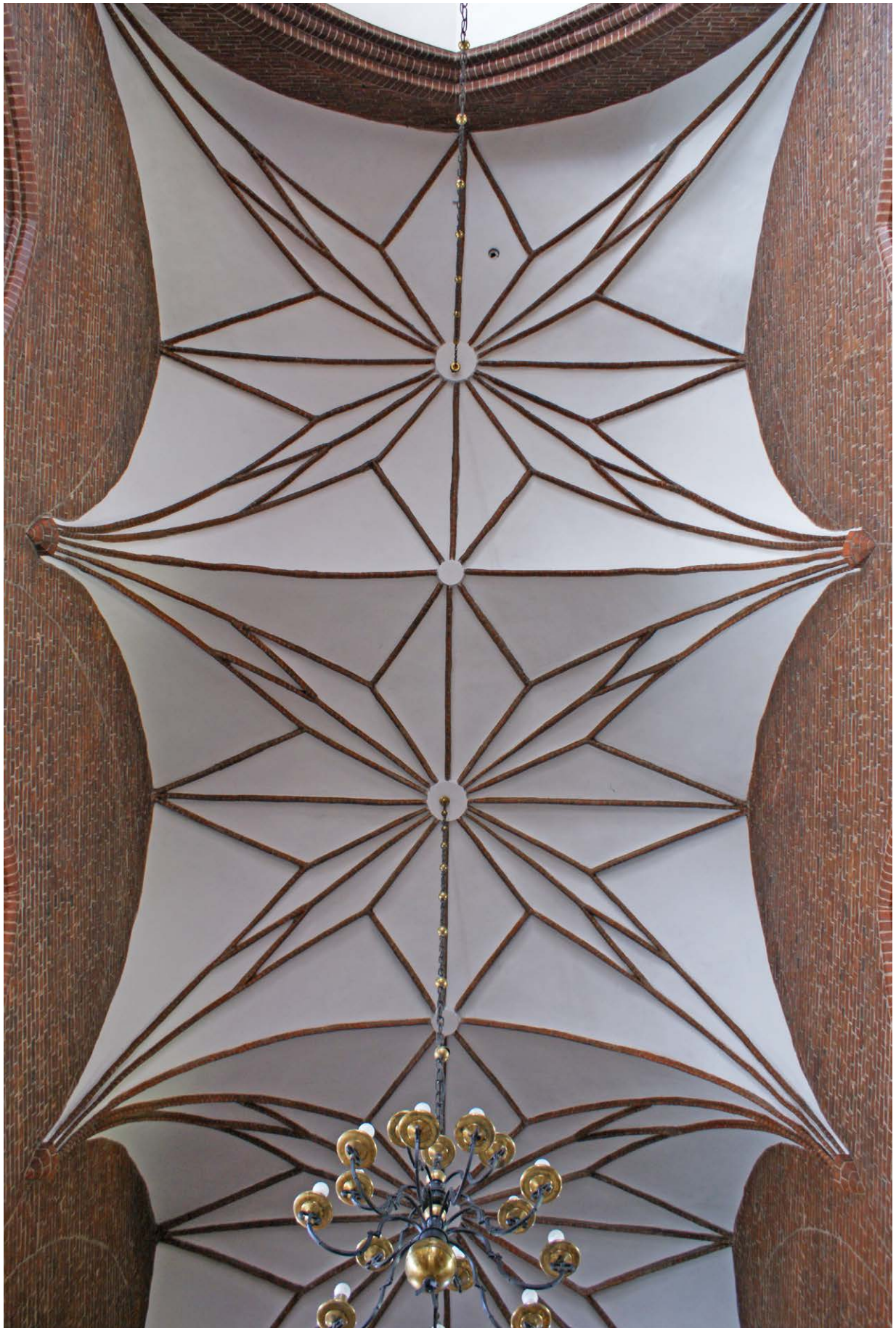
1

2

Il. 72. Kościół św. Mikołaja – wnętrze nawy głównej (2014):
1 – widok w kierunku wschodnim, 2 – widok na empore zachodnią; fot. E.L.

Il. 73. Kościół św. Mikołaja – sklepienie gwiazdźdźiste nawy głównej korpusu (2014); fot. E.Ł.

1

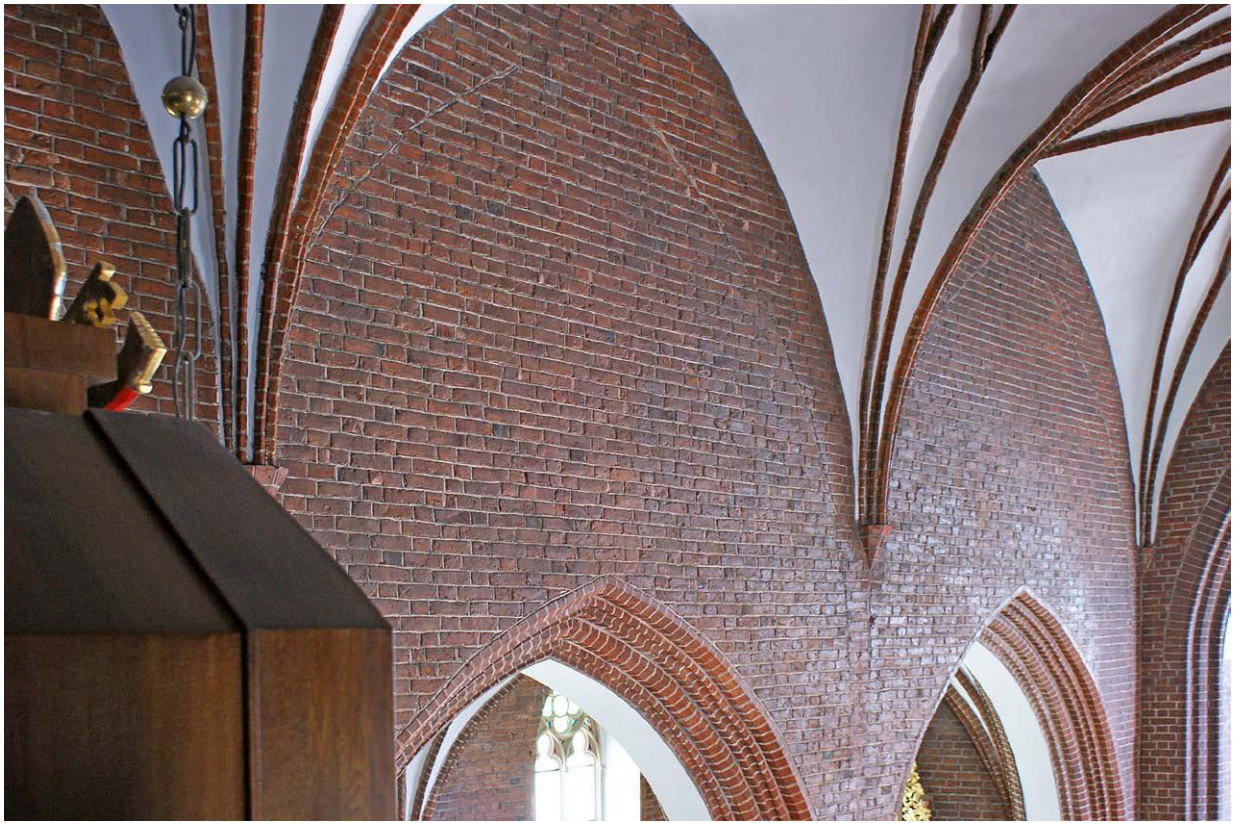
2

3

Il. 74. Kościół św. Mikołaja – ściana południowa nawy głównej (2014): 1 – widok od strony nawy głównej, 2 – ślad po wcześniejszym sklepieniu, 3 – wspornik obecnego sklepienia po stronie zachodniej; fot. E.Ł.

1

2

Il. 75. Kościół św. Mikołaja – ściana północna nawy głównej (2014): 1 – widok z empyry zachodniej, 2 – wspornik obecnego sklepienia i ślad po wcześniejszym; fot. E.Ł.

Il. 76. Kościół św. Mikołaja – wnętrze nawy północnej, widok w kierunku wschodnim (2014); fot. E.Ł.

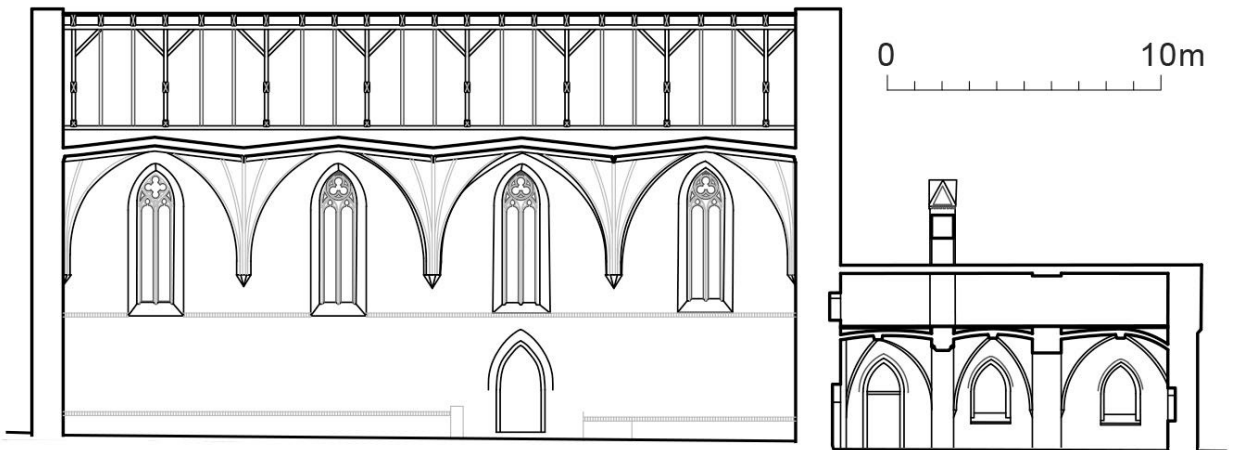

Il. 77. Kościół św. Mikołaja – wnętrze nawy północnej, widok w kierunku zachodnim (2014); fot. E.Ł.

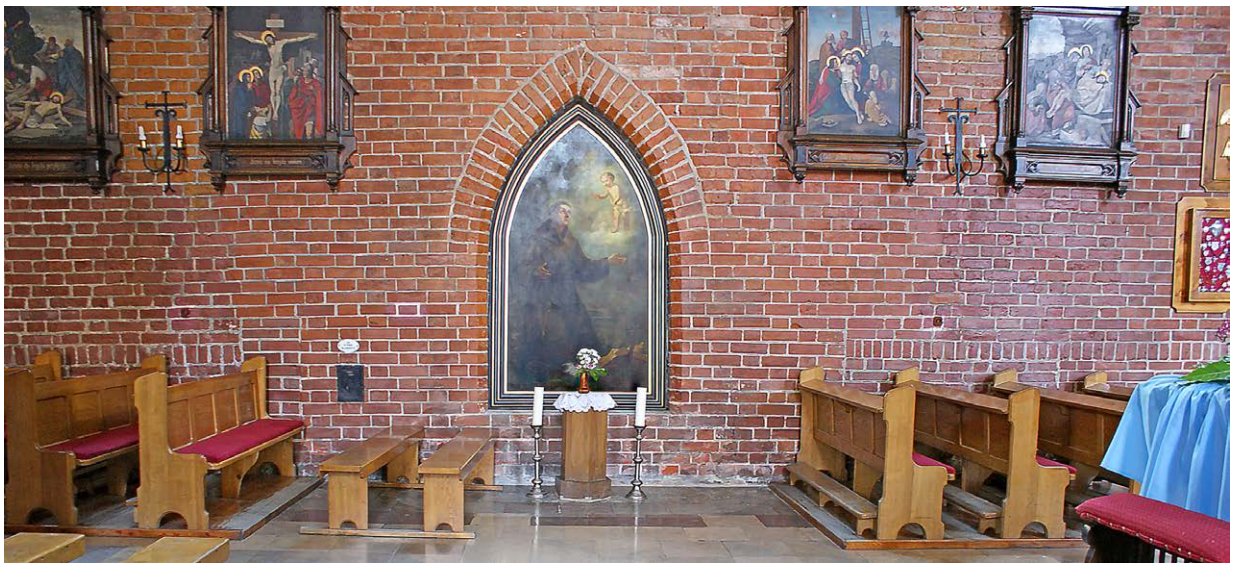

1

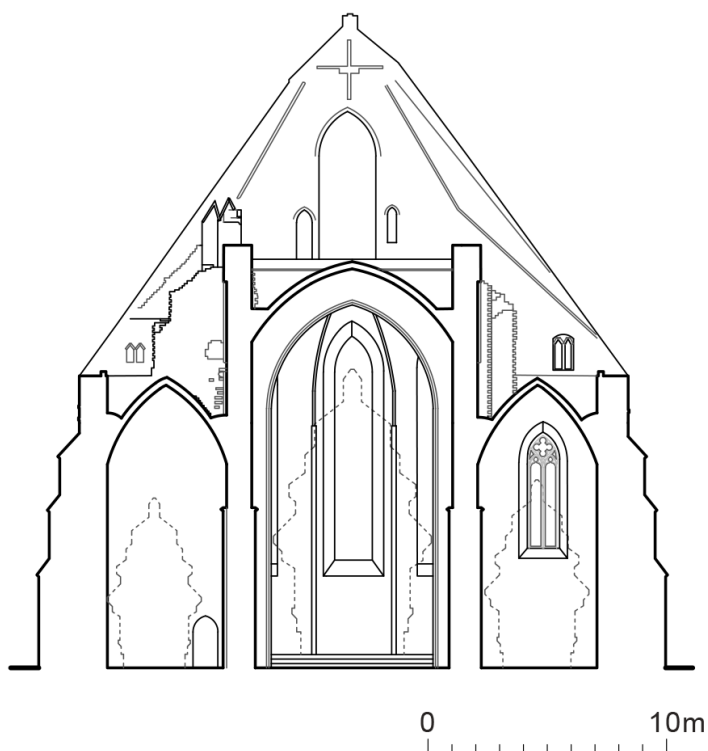
2

3

Il. 78. Kościół św. Mikołaja – ściana północna nawy północnej (2023): 1 – widok ogólny, 2 – przekrój E-E, 3 – fragment środkowy ze śladem po zamurowanym portalu; fot. i oprac. F.H.

1

2

3

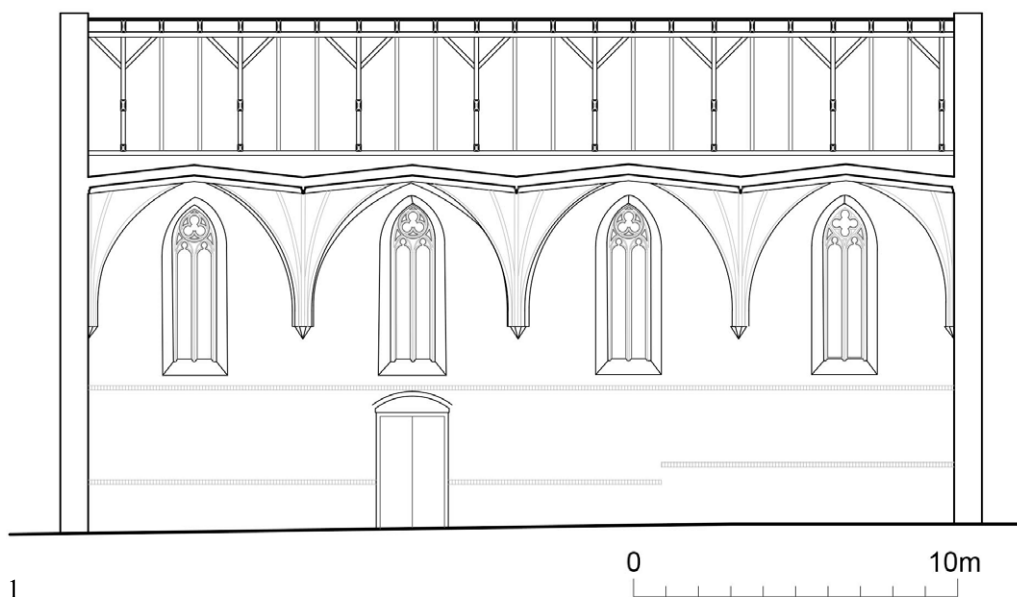
II. 79. Kościół św. Mikołaja – część wschodnia nawy południowej: 1 – przekrój C-C (2023), oprac. F.H.,
2 – widok ogólny (2014), fot. E.Ł., 3 – narożnik południowo-wschodni (2023), fot. F.H.

Il. 80. Kościół św. Mikołaja – filar międzynawowy z zachowanymi reliktnami polichromii, widok od strony południowo-zachodniej (2014); fot. E.Ł.

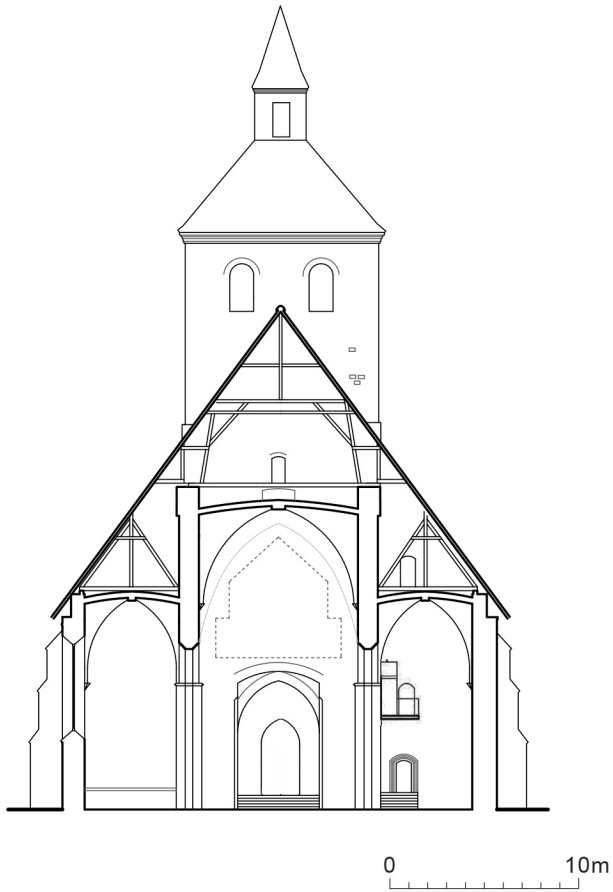
2

3

Il. 81. Kościół św. Mikołaja – ściana południowa nawy południowej: 1 – przekrój D-D (2023), oprac. F.H., 2 – część zachodnia (2014), fot. E.Ł., 3 – fragment środkowy z widocznymi rollkami cegieł na sztorc na dwóch poziomach (2014), fot. E.Ł.

1

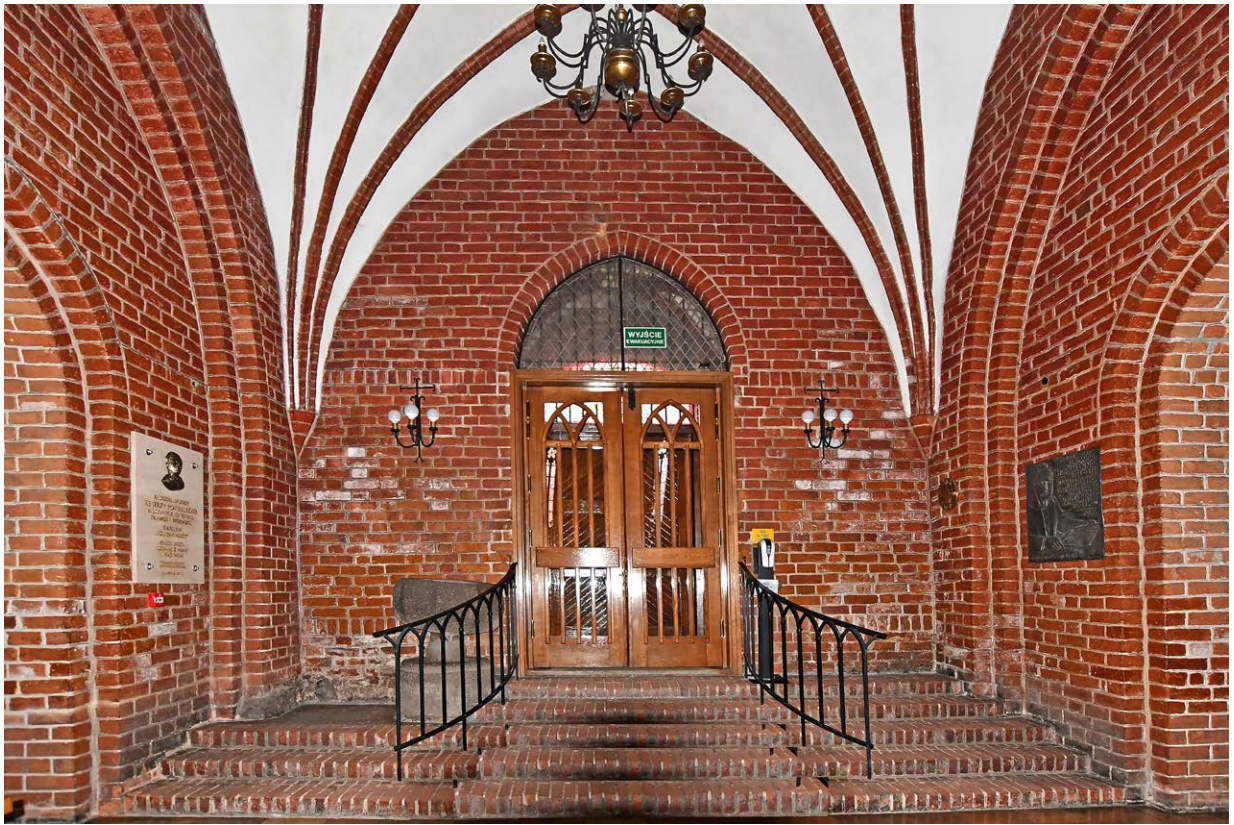
2

3

Il. 82. Kościół św. Mikołaja – wieża zachodnia: 1 – przekrój F-F (2023), oprac. F.H., 2 – widok części północnej (2014), fot. E.Ł., 3 – widok na fragment środkowy i południowy (2014), fot. E.Ł.

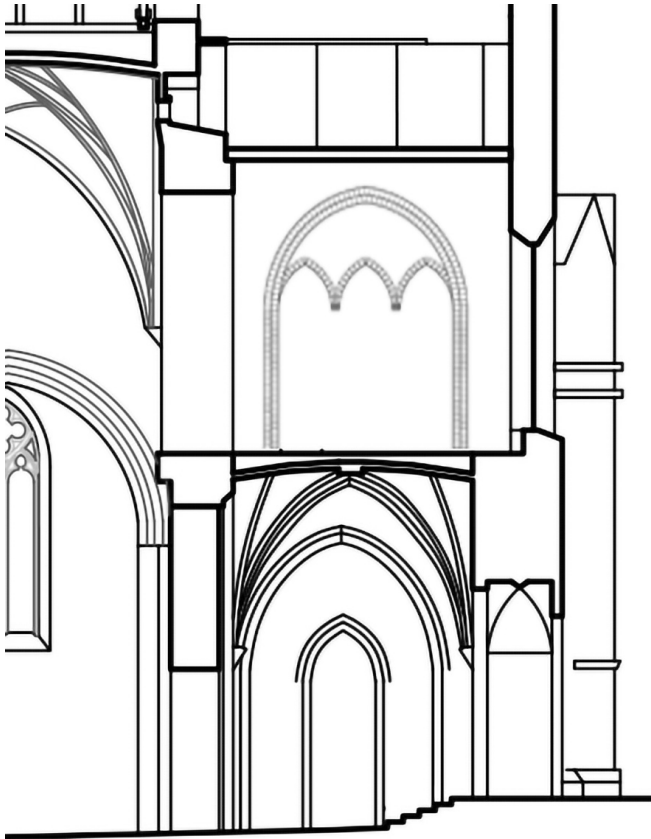
1

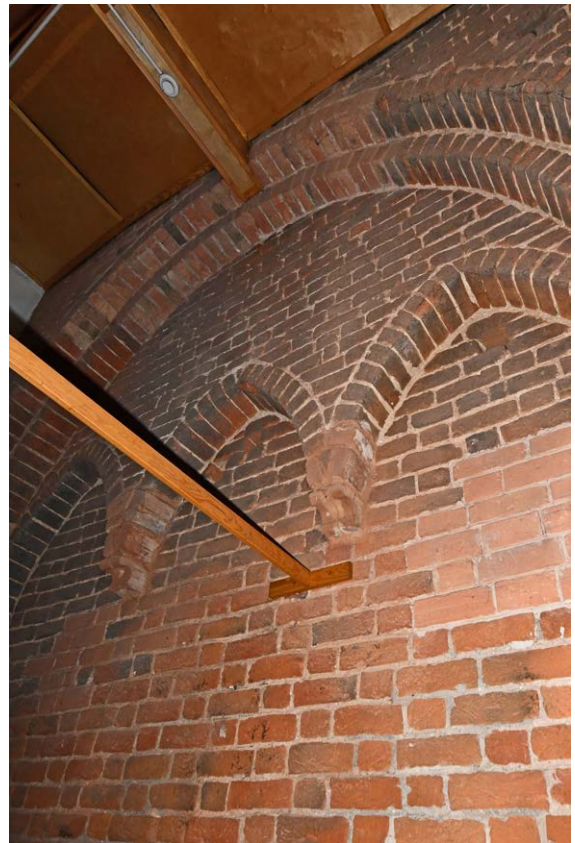
2

Il. 83. Kościół św. Mikołaja – przyziemie wieży (2023): 1 – ściana zachodnia, 2 – ściana południowa; fot. F.H.

1

2

3

Il. 84. Kościół św. Mikołaja – wnętrze wieży (2023): 1 – przekrój, 2, 3 – ślepe arkady na ścianie południowej empyry; fot. i oprac. F.H.

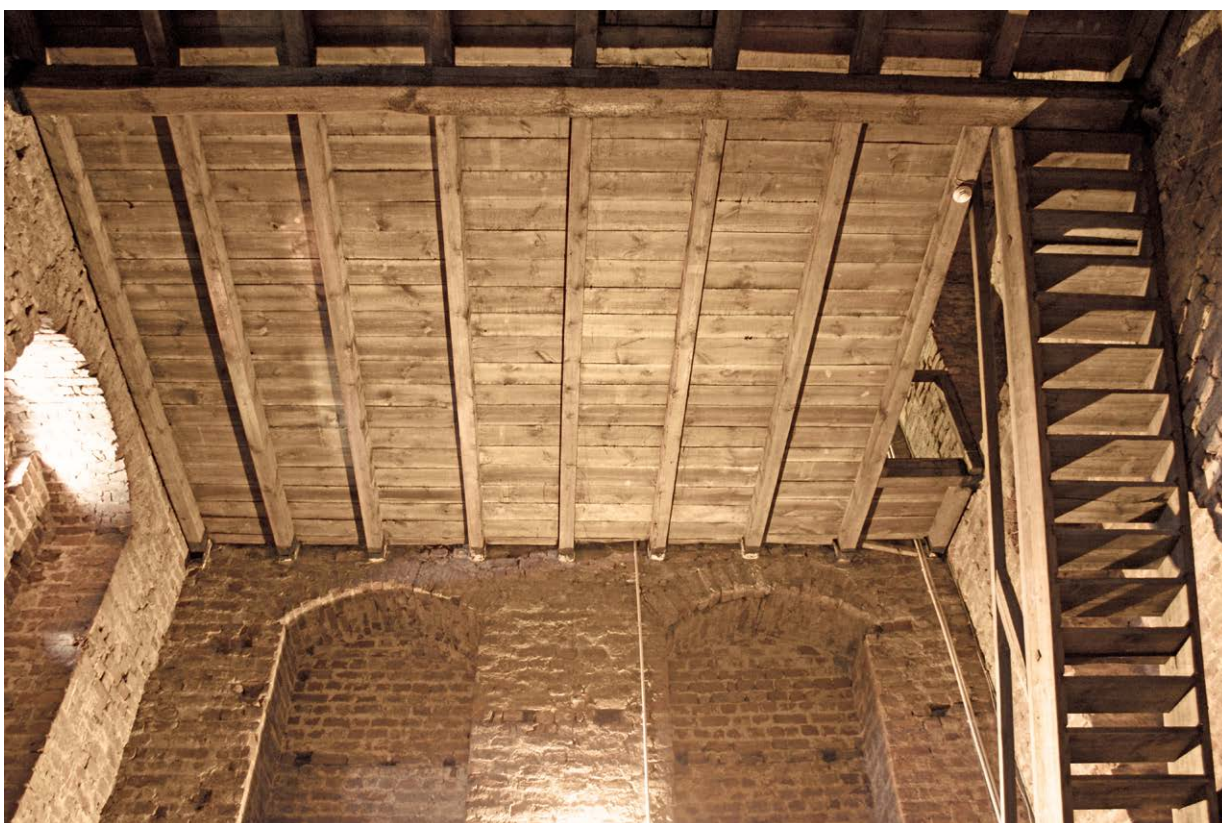

1

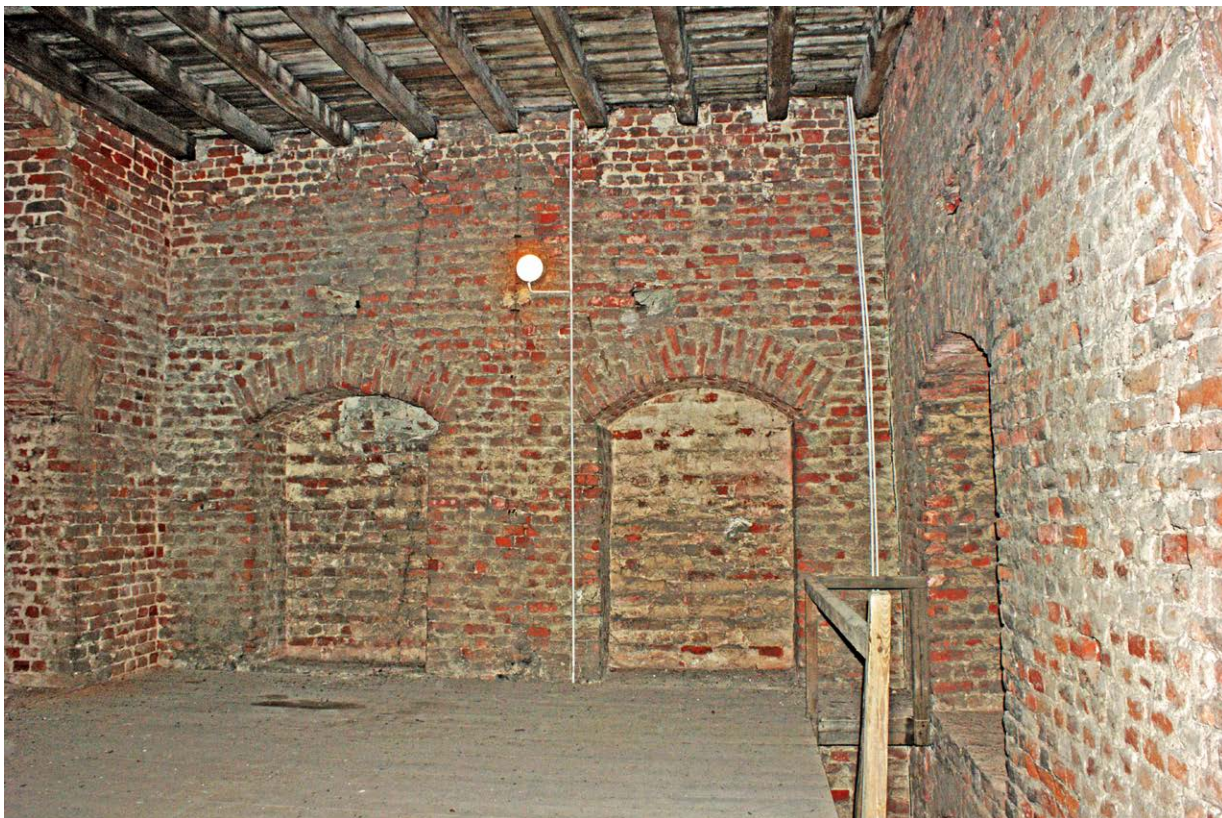
2

3

Il. 85. Kościół św. Mikołaja – trzecia kondygnacja wieży (2014): 1 – ściana zachodnia, część północna, 2 – ściana zachodnia, część południowa, 3 – strop; fot. E.Ł.

1

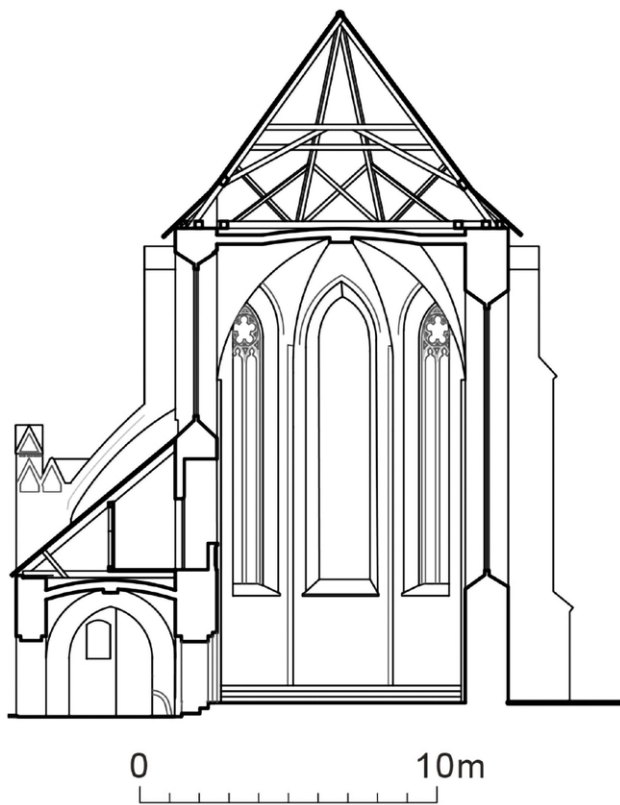
2

3

Il. 86. Kościół św. Mikołaja (2014) – wnętrze wieży: 1 – czwarta kondygnacja, 2, 3 – piąta kondygnacja z konstrukcją nośną dzwonów; fot. E.Ł.

1

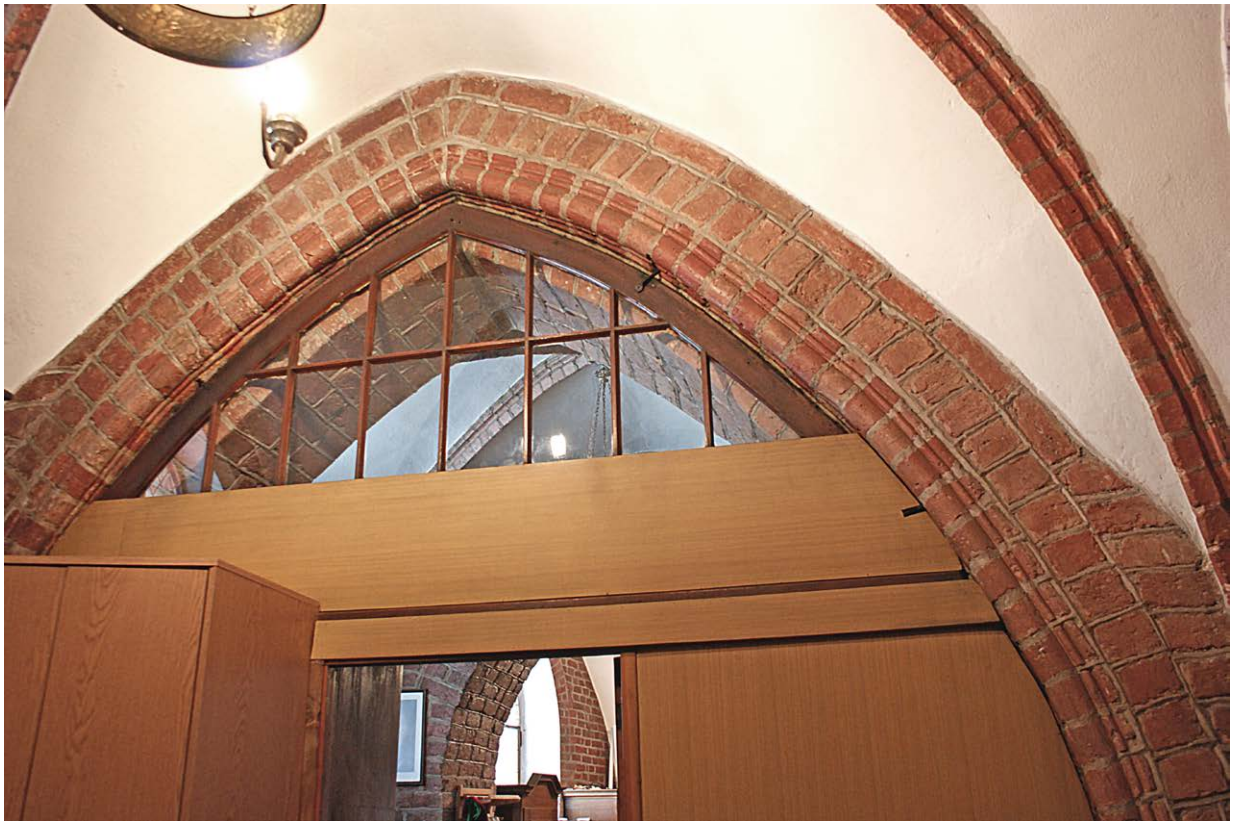
2

3

Il. 87. Kościół św. Mikołaja – wnętrze zakrystii (2023): 1 – przekrój H-H, 2 – wejście do prezbiterium, 3 – uskokowy profil portalu od strony zakrystii z widoczną różnicą w użytym materiale; fot. i oprac. F.H.

1

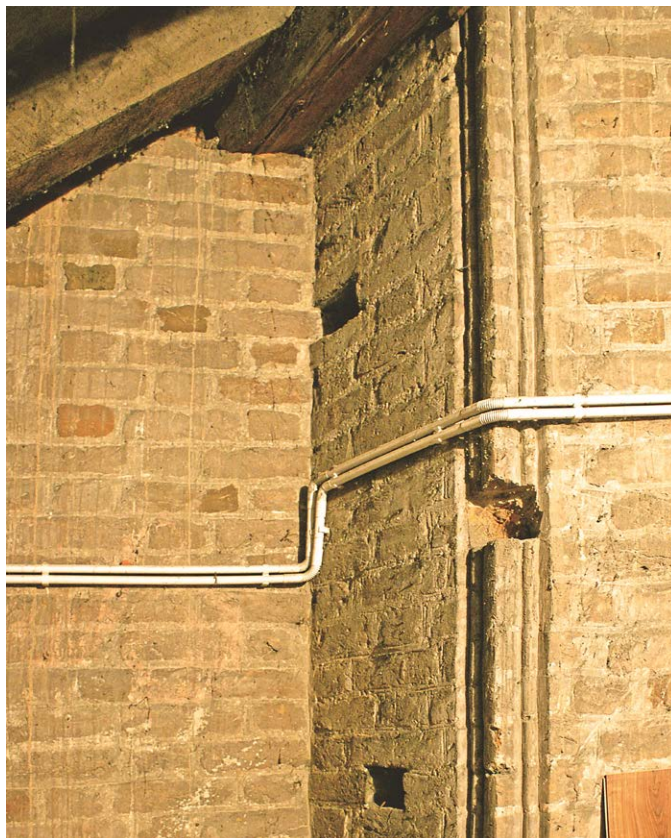
2

Il. 88. Kościół św. Mikołaja – gurdy między przesłami zakrystii: 1 – między pierwszym a drugim od zachodu (2014), fot. E.Ł.
2 – między drugim a trzecim od zachodu (2023), fot. F.H.

1

2

3

Il. 89. Kościół św. Mikołaja– wnętrza nad zakrystią: 1 – obecny korytarz prowadzący na empory, wejścia po prawej stronie (2014), fot. E.Ł., 2, 3 – zamurowane okno zakrystii (2023), fot. F.H.

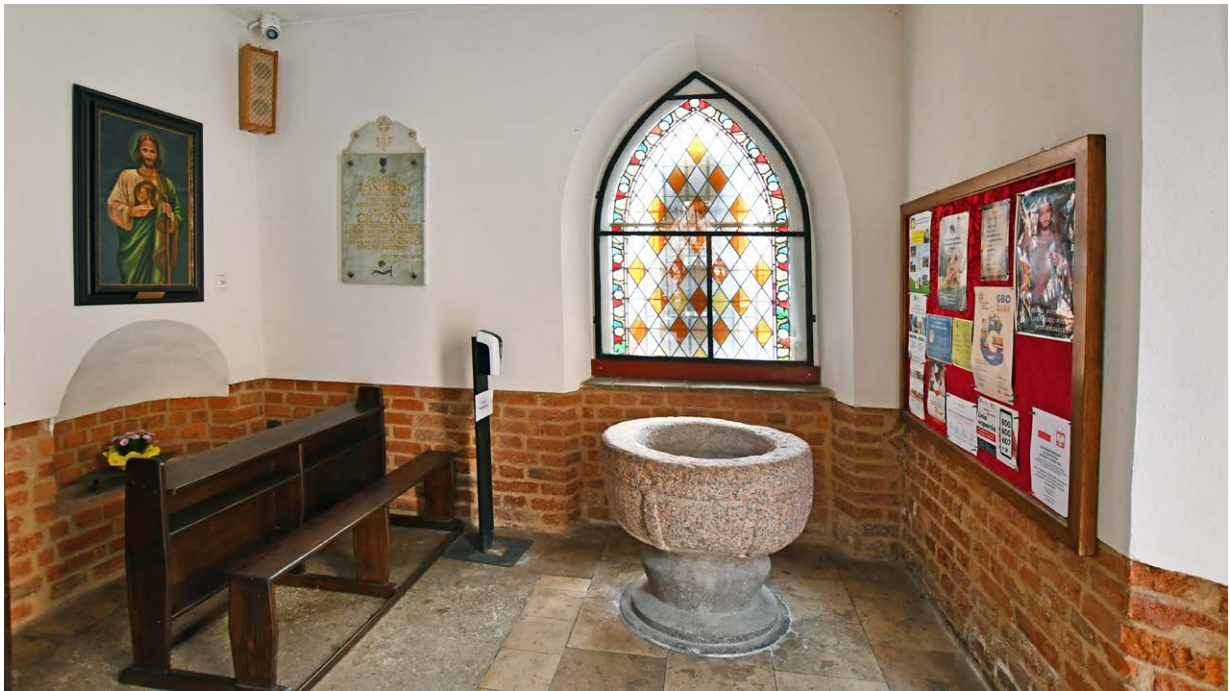

Il. 90. Kościół św. Mikołaja – cegła palcówka z odciskiem kociej łapy w ścianie strychu zakrystii (2023); fot. F.H.

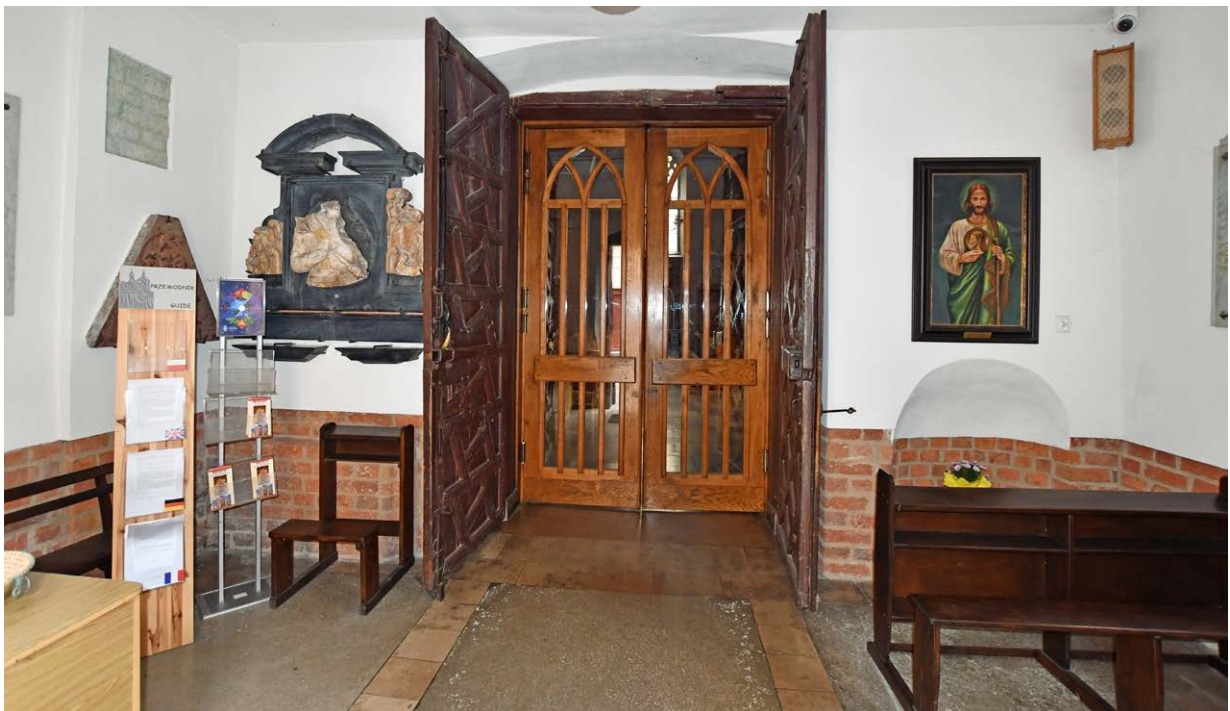

Il. 91. Kościół św. Mikołaja – cegła z odciskiem w ścianie strychu zakrystii (2014); fot. E.Ł.

1

2

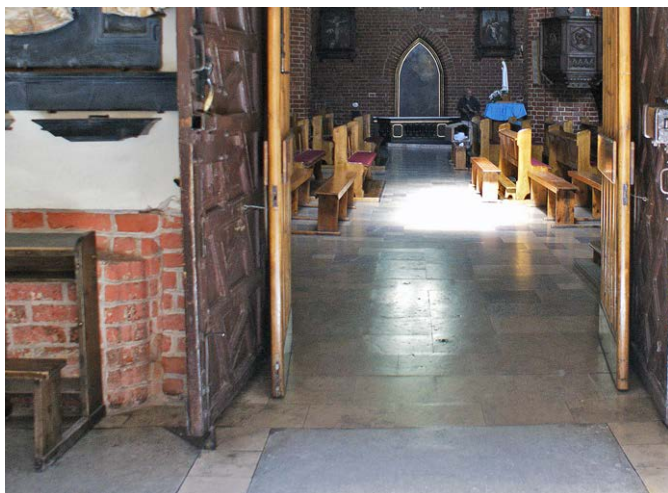
II. 92. Kościół św. Mikołaja – wnętrze kruchty (2023): 1 – część wschodnia z chrzcielnicą, 2 – wejście do kościoła, fot. F.H.

3

II. 92 cd. Kościół św. Mikołaja – wnętrze kruchty (2023): 3 – część południowa, fot. F.H.

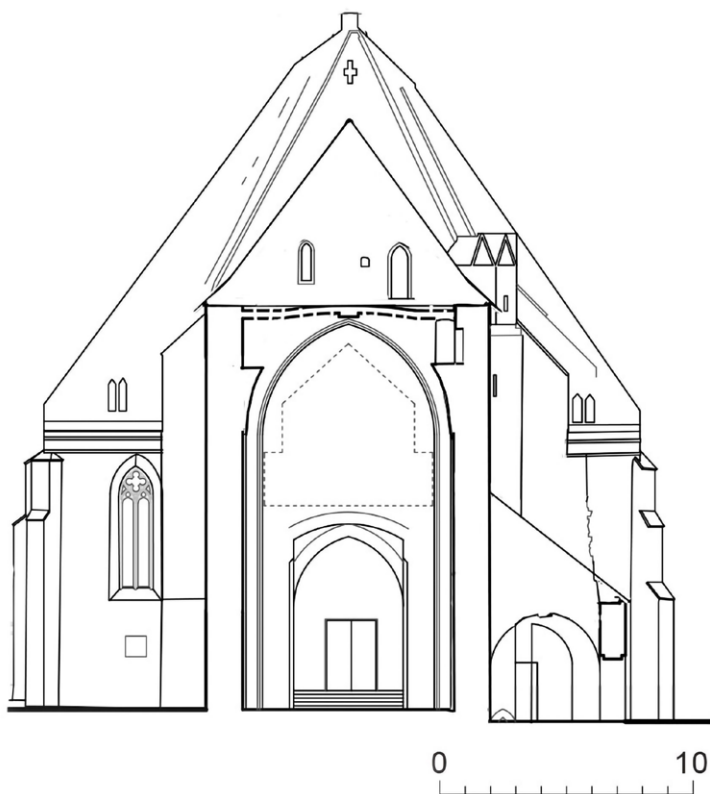
1

2

II. 93. Kościół św. Mikołaja – wejście do kościoła (2023): 1 – relikwiot pierwotnego portalu, 2 – profil ościeża; fot. E.Ł.

1

2

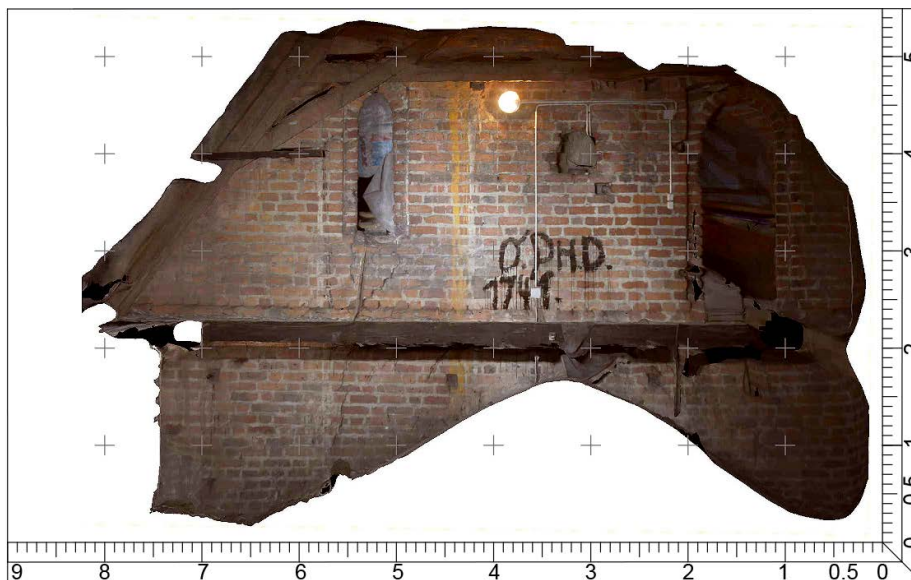
3

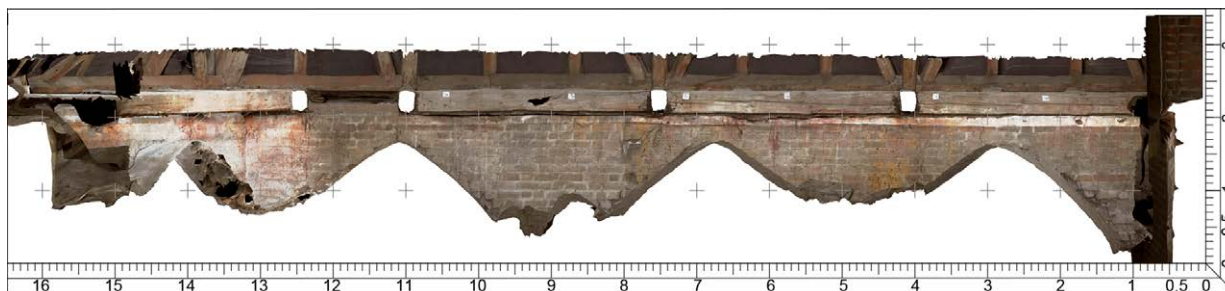
4

Il. 94. Kościół św. Mikołaja – strych nad prezbiterium (2023): 1 – przekrój G-G, rys. wektorowy, 2 – wyjście z wieżyczki ze schodami przy ścianie zachodniej, 3 – trzon schodów, 4 – ściana szczytowa prezbiterium od strony wschodniej; fot. i oprac. F.H.

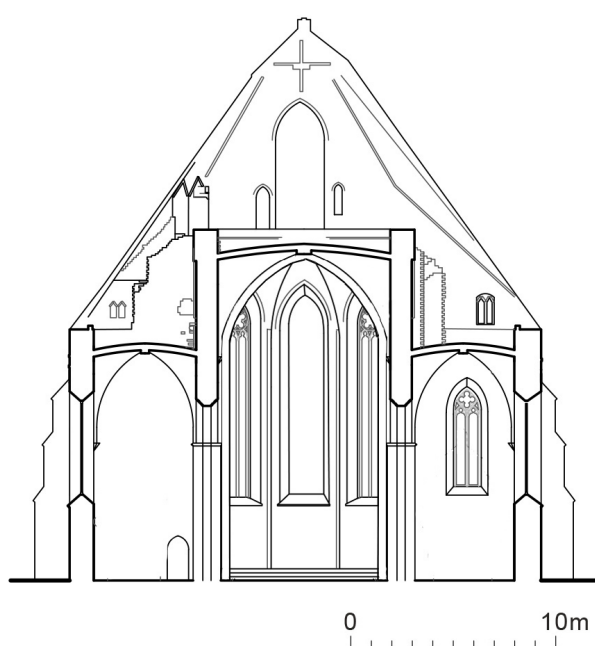

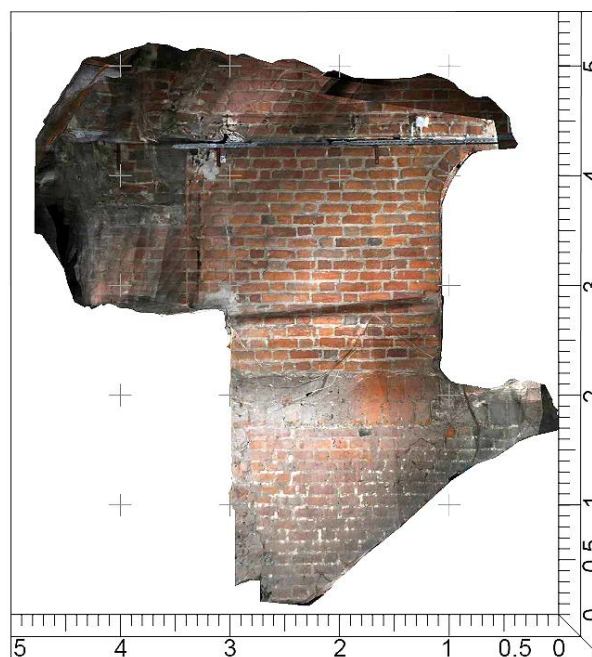
Il. 95. Kościół św. Mikołaja – strych nad prezbiterium, widok na szczyt oddzielający od naw (2023), fotogrametryczny, oteksturowany model siatkowy, ortofotografia; oprac. F.H.

Il. 96. Kościół św. Mikołaja – strych nad prezbiterium, ściana południowa widoczna nad sklepieniami (2023), fotogrametryczny, oteksturowany model siatkowy, ortofotografia; oprac. F.H.

1

2

Il. 97. Kościół św. Mikołaja – strych nad nawą główną (2023): 1 – przekrój G-G, 2 – część północna szczytu wschodniego, fotogrametryczny, oteksturowany model siatkowy, ortofotografia; oprac. F.H.

1

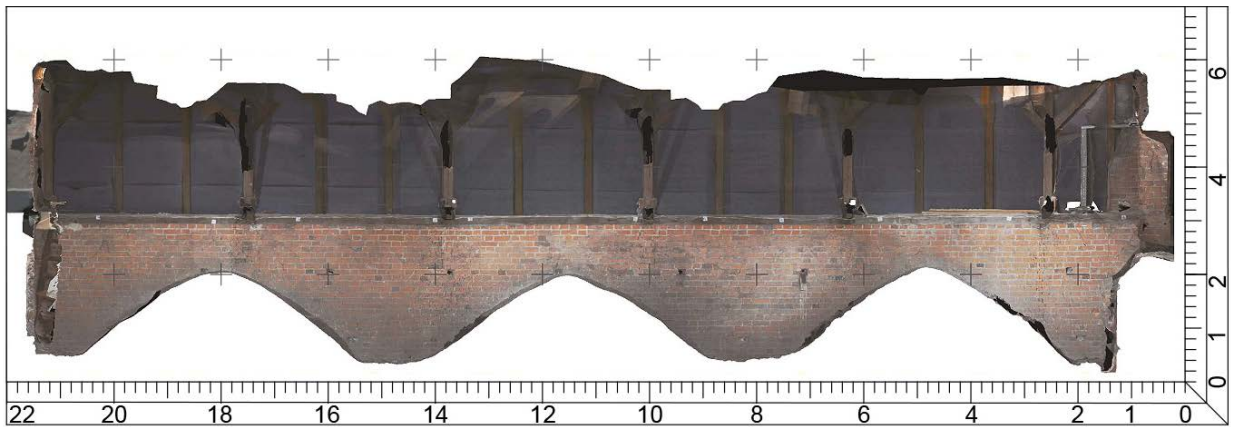
2

3

Il. 98. Kościół św. Mikołaja – strych nad nawą główną, szczyt zachodni (2023): 1 – ściana szczytowa prezbiterium od strony korpusu, 2 – górna część szczytu nawy głównej, 3 – półszczyt nawy północnej; fot. F.H.

1

2

Il. 99. Kościół św. Mikołaja – strych nad nawą główną (2023): 1 – ściana południowa nad sklepieniem, fotogrametryczny, oteksturowany model siatkowy, ortofotografia, 2 – pacha sklepienna; oprac. i fot. F.H.

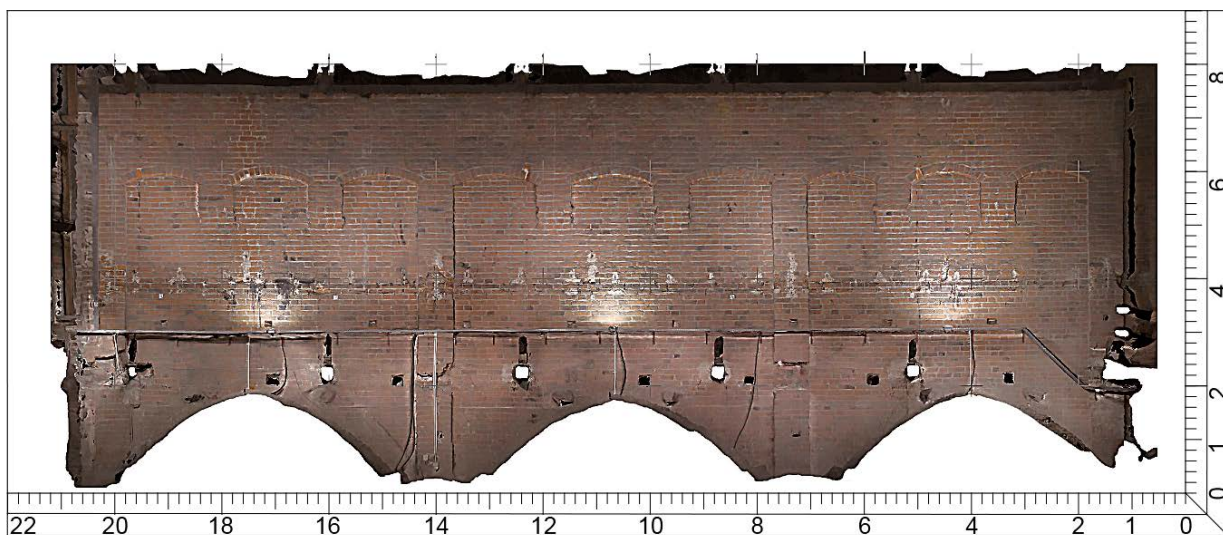
Il. 100. Kościół św. Mikołaja – strych nad nawą północną (2023), przekrój B-B; oprac. F.H.

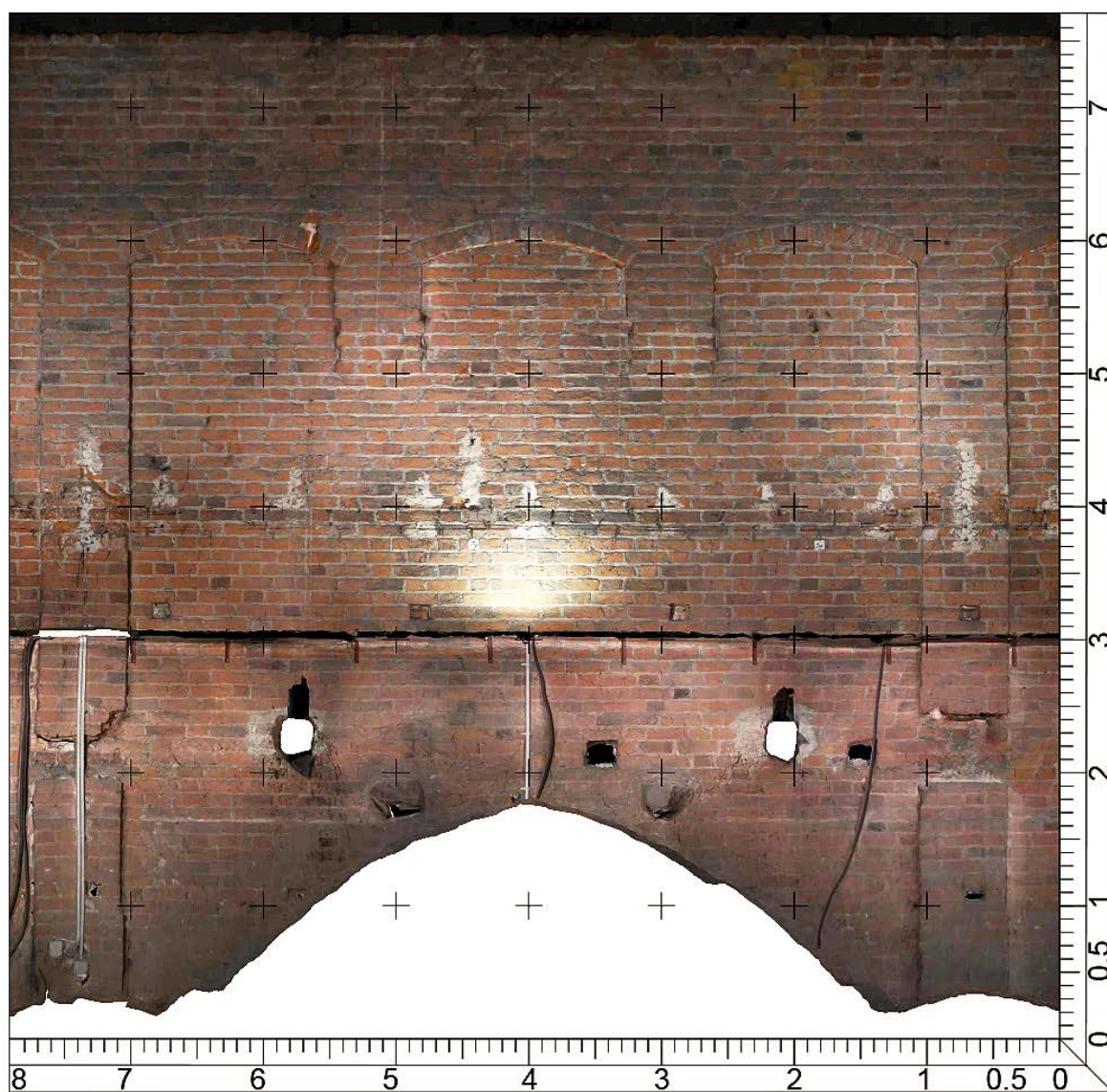
1

Il. 101. Kościół św. Mikołaja – strych nad nawą północną, ściana arkadowa (2023): 1 – widok dekoracji jednego przęsła, fot. F.H.,

2

3

II. 101 cd. Kościół św. Mikołaja – strych nad nawą północną, ściana arkadowa (2023): 2, 3 – fotogrametryczny, oteksturowany model siatkowy, ortofotografie, rozwinięcie całej ściany i zbliżenie pojedynczego przęsła; oprac. F.H.

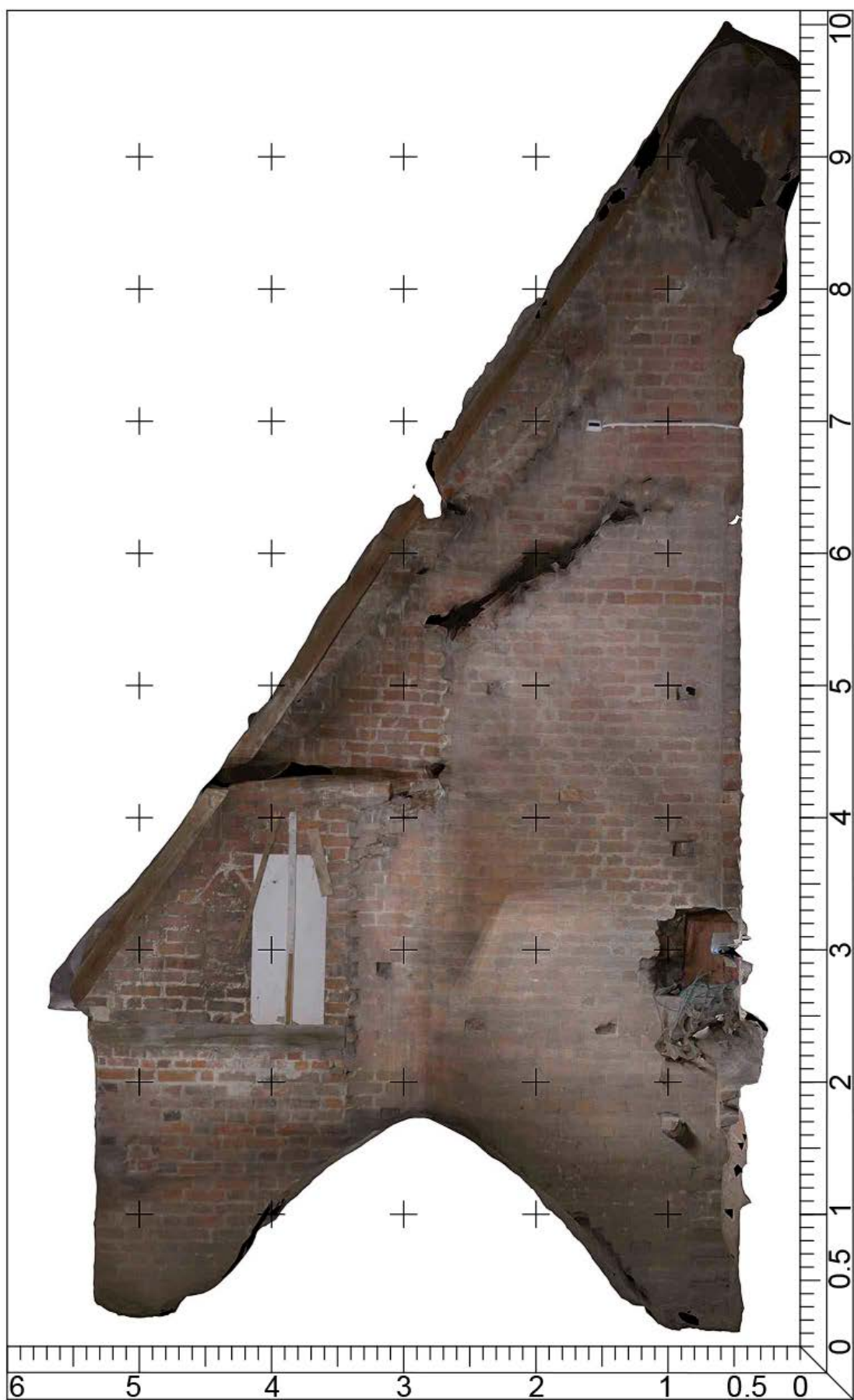

Il. 102. Kościół św. Mikołaja – strych nad nawą północną, pacha sklepienna (2023); fot. F.H.

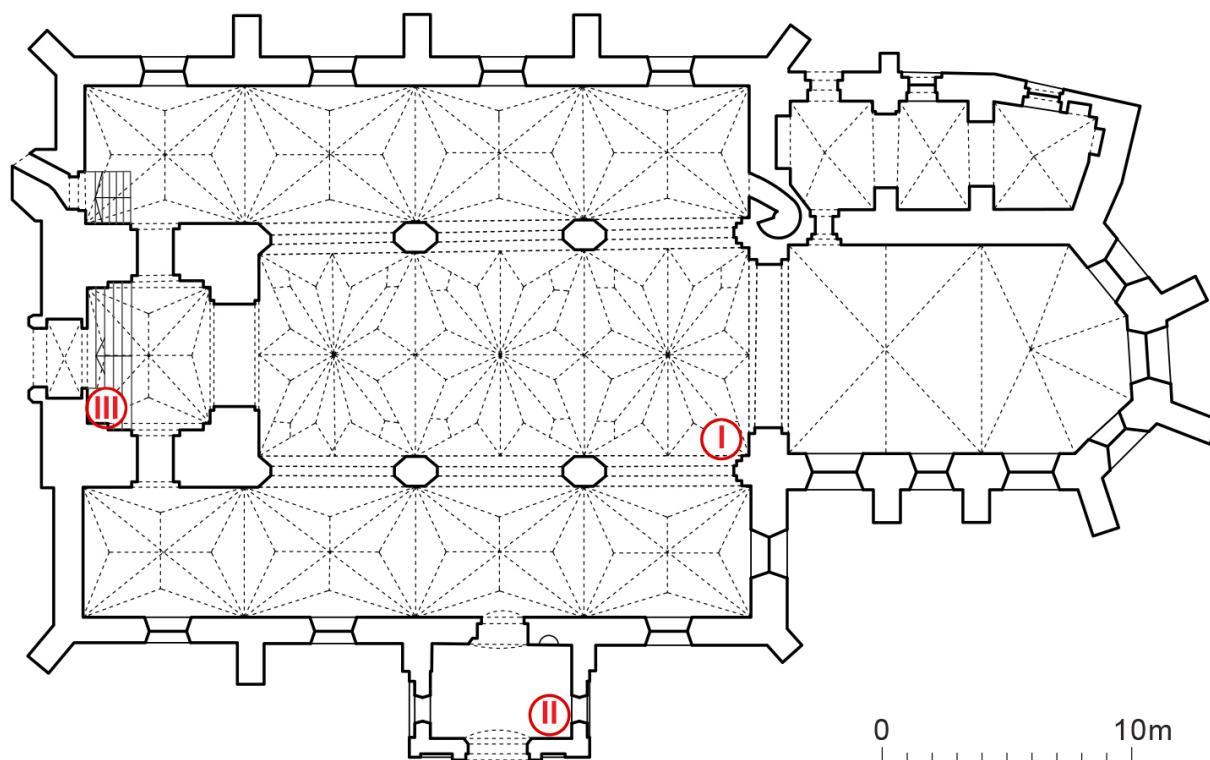

Il. 103. Kościół św. Mikołaja – strych nad nawą północną, kamienna konsola więzby dachowej w ścianie arkadowej (2023); fot. F.H.

Il. 104. Kościół św. Mikołaja – szczyt wschodni nawy północnej widoczny na strychu (2023), fotogrametryczny, oteksturuwany model siatkowy, ortofotografia; oprac. F.H.

1

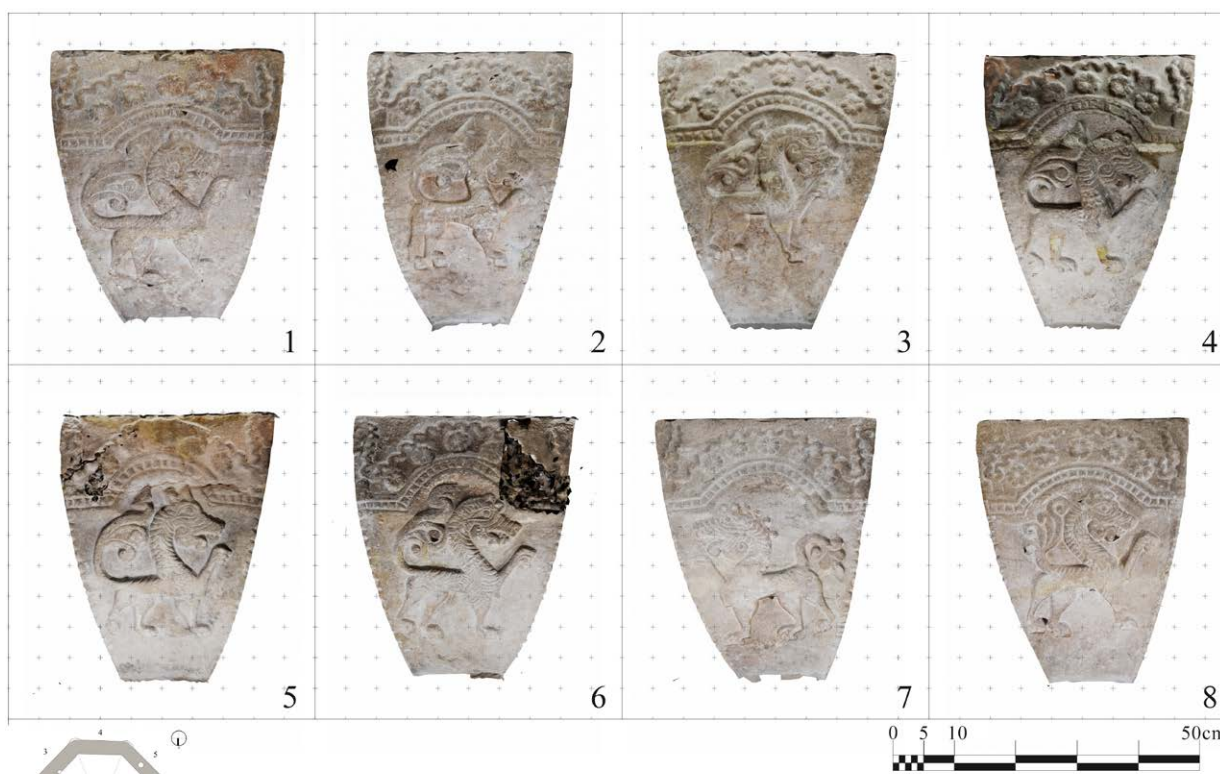
2

II. 105. Kościół św. Mikołaja – chrzcielnice i kropielnice (I–III) (2023): 1 – rzut z oznaczeniem lokalizacji, 2 – siatkowe, otekstuwane modele fotogrametryczne, ortofotografie; oprac. F.H.

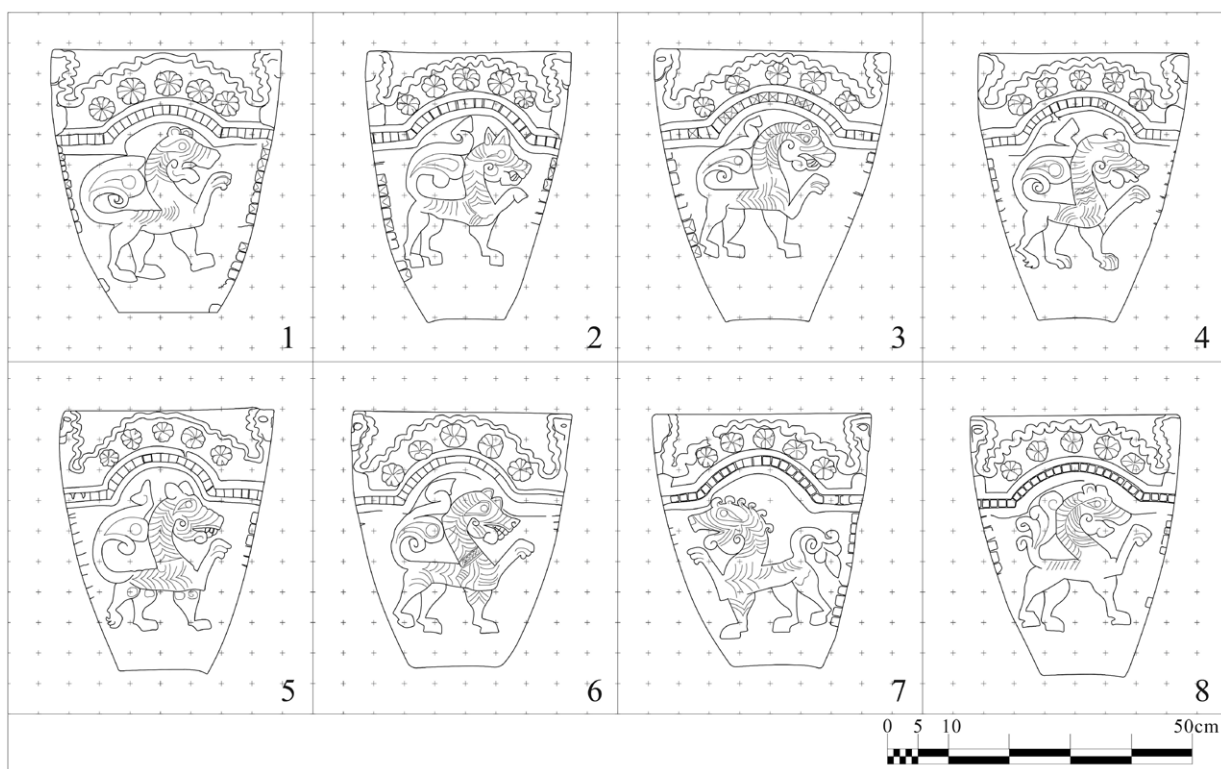

1

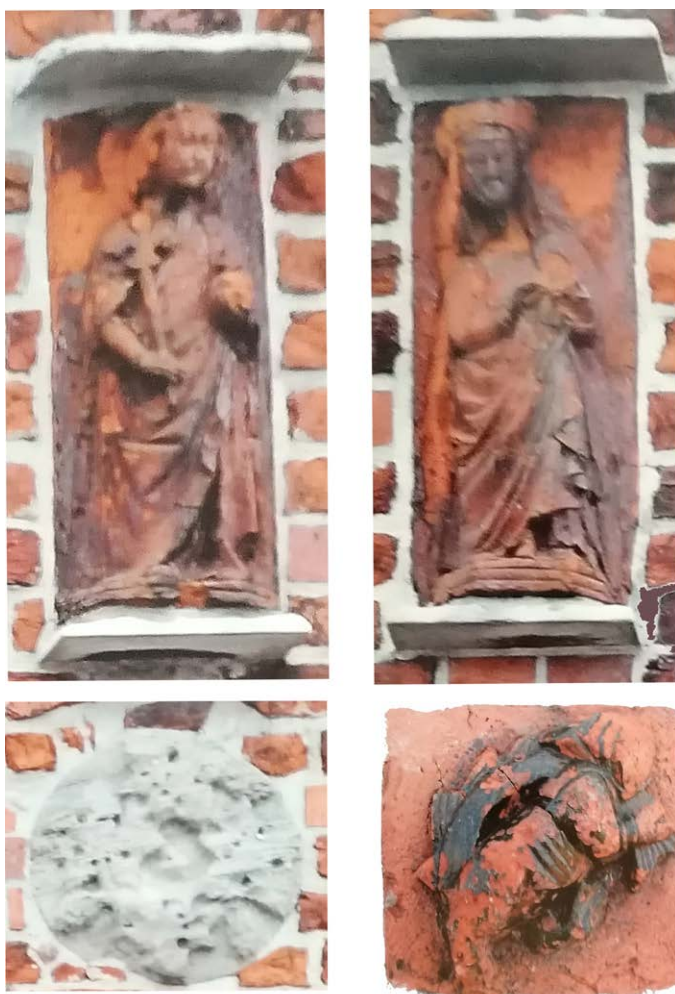

2

Il. 106. Kościół św. Mikołaja – chrzcielnica z nawy głównej z czaszą dekorowaną zoomorficznie (2023): 1 – widok ogólny, 2 – boki czaszy, ortofotografie oteksturowanego modelu siatkowego; fot. i oprac. F.H.

Il. 106 cd. Kościół św. Mikołaja – chrzcielnica z nawy głównej z czaszą dekorowaną zoomorficznie (2023):
3 – boki czaszy, oprac. wektorowe, oprac. F.H.

Il. 107. Kościół św. Mikołaja – elementy dekoracyjne wtórnie wstawione w zachodnią elewację wieży (2023); fot. lotnicza F.H.

Aneks

Petrografia próbki skały pobranej z chrzcielnicy nr I znajdującej się w kościele pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu

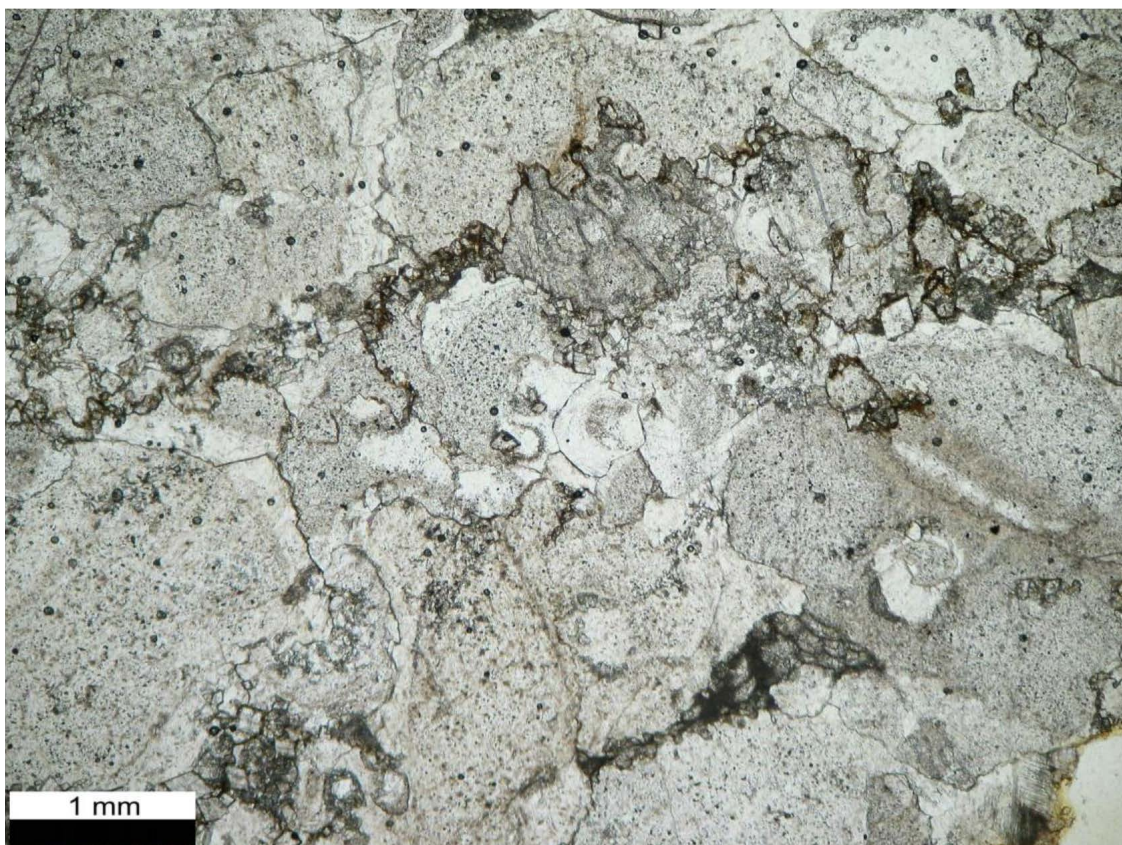
Badania próbki skały pobranej z chrzcielnicy nr I znajdującej się w kościele pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu przeprowadził w 2023 r. dr Wojciech Bartz z Zakładu Petrologii Eksperymentalnej Instytutu Nauk Geologicznych, Wydziału Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska Uniwersytetu Wrocławskiego.

Według Barta analizowana próbka pochodzi ze skał osadowych, węglanowych –wapieni. Składa się praktycznie wyłącznie z kryształów węglanów romboedrycznych wykształconych w różnych formach. Część z węglanów to kryształy sparytu, a podrzędna część to osobniki o charakterze pelitu węglanowego (mikrytu). Sporadycznie w składzie skały występują nieliczne i niewielkich rozmiarów węglanowe elementy szkieletowe organizmów żywych (korale?). Składnikiem akcesorycznym są tu minerały nieprzezroczyste oraz minerały ilaste.

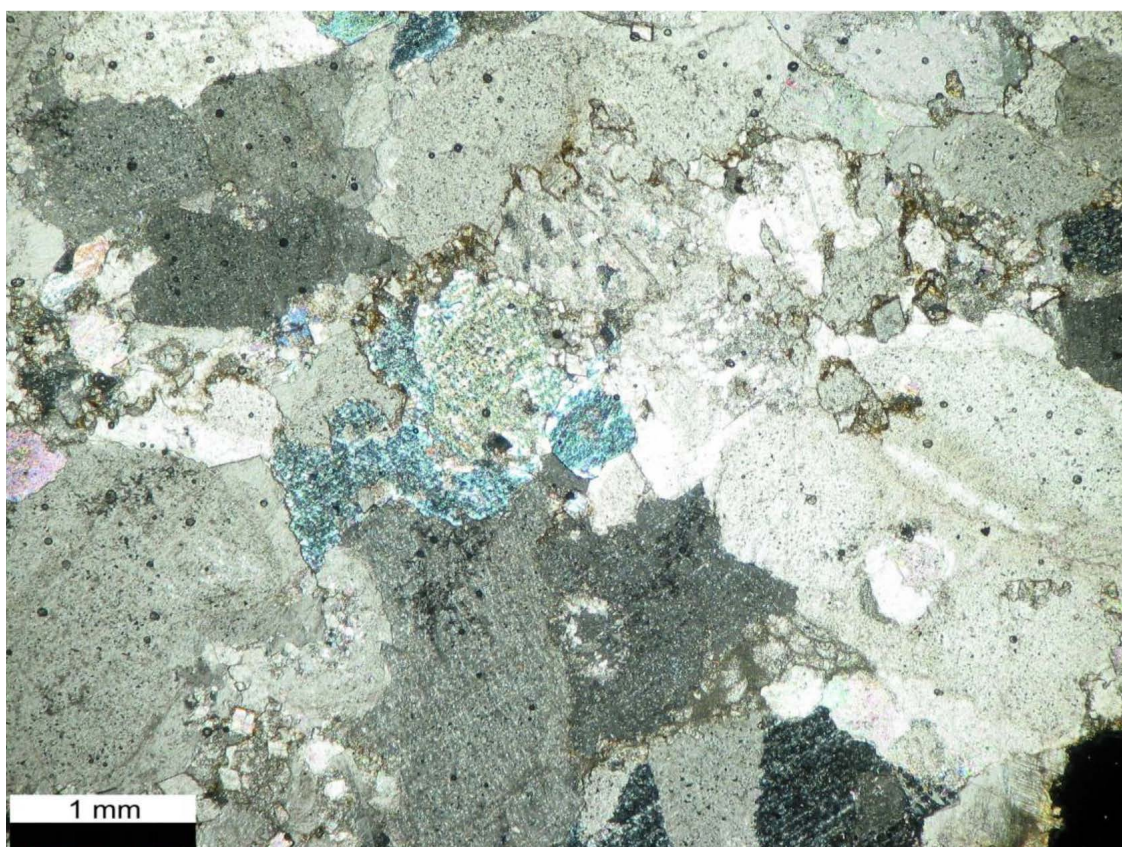
Bartz stwierdził, na podstawie wykonanych badań, że część kryształów sparytu ma znaczne rozmiary: do ok. 1 mm wielkości. Składają się one z jądra oraz syntaksjalnie narastającego na nim węglanu wapnia w formie miększej obwódki. Niewykluczone, że część wewnętrzna to węglanowy bioklast, np. fragment liliowca. Między nimi lokują się również kryształy węglanów, jednak znacznie mniejszych rozmiarów, chociaż o automorficznych kształtach. Podobną pozycję w skale zajmuje występujący jedynie lokalnie pelit węglanowy. Towarzyszą mu niewielkie ilości minerałów ilastych – tworzą formy zbliżone charakterem do szwów stylolitowych. W przestrzeniach między węglanami sporadycznie lokują się niewielkie ziarna minerałów nieprzezroczystych.

Według Barta szare zabarwienie skały, węglanowy charakter, w połączeniu z lokalizacją obiektu, z którego pobrano próbkę, mogą sugerować, że surowiec skalny do odkutej chrzcielnicy pochodzi z Gotlandii. Występujące tu wapienie sylurskie są bardzo często spotykane w detalach architektonicznych na północy Polski. Typowe odmiany wapieni mają jednak charakter biogeniczny, obfitują w liczne węglanowe bioklasty. Zbliżone pod względem cech petrograficznych do próbki są natomiast obfitujące w cement sparytowy tzw. wapienie z Hoburgen.

1

2

Il. 108. Obraz mikroskopowy próbki: 1 – obserwowany przy jednym polaryzatorze, 2 – obserwowany przy dwóch skrzyżowanych polaryzatorach; oprac. W. Bartz

Wydawnictwa Politechniki Wrocławskiej
są do nabycia w sprzedaży wysyłkowej:
zamawianie.ksiazek@pwr.edu.pl

ISBN 978-83-7493-274-5
https://doi.org/10.37190/DZAR_1_2024